

**ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“
АРХИТЕКТУРЕН ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „АРХИТЕКТУРА И УРБАНИСТИКА“**

Архитект Драгомир Събев Йосифов

**„АРХИТЕКТУРА НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ
ГРАДСКИ И ИЗВЪНГРАДСКИ МАНАСТИРИ
(1185-1396 г.)“**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление
5.7 „Архитектура, строителство и геодезия“,
докторска програма
„Архитектура на сгради, конструкции, съоръжения и детайли“

Научни ръководители:
Чл.-кор. проф. д.а.н. Атанас Ковачев
Доц. д-р Красимира Вачева

Варна, 2022

**ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“
АРХИТЕКТУРЕН ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „АРХИТЕКТУРА И УРБАНИСТИКА“**

Архитект Драгомир Събев Йосифов

**„АРХИТЕКТУРА НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ
ГРАДСКИ И ИЗВЪНГРАДСКИ МАНАСТИРИ
(1185-1396 г.)“**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление
5.7 „Архитектура, строителство и геодезия“,
докторска програма
„Архитектура на сгради, конструкции, съоръжения и детайли“

Научни ръководители:

Чл.-кор. проф. д.а.н. Атанас Ковачев
Доц. д-р Красимира Вачева

Рецензенти:

доц. д-р арх. Жечка Великова Илиева
доц. д-р арх. Мария Николова Давчева

Варна, 2022

Дисертационният труд съдържа 198 страници и се състои от предговор, въведение, три глави и заключение. В него са приложени 102 фигури, включващи фотографии и схеми, чужди и авторски, приложения и речник, както и библиография с 75 източника.

Докторантът е зачислен на самостоятелна подготовка в докторска програма „Архитектура на сгради, конструкции, съоръжения и детайли“.

Дисертационният труд е обсъден на заседание на катедра „Архитектура и урбанистика“ на Архитектурен факултет при Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“ и е насочен за защита пред научно жури.

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе на заседание на научното жури на 09.09.2022 г. от 15.00 ч. в заседателната зала на ВСУ „Черноризец Храбър“. Материалите по защитата са на разположение в кабинет 204 във ВСУ „Черноризец Храбър“ и на сайта www.vfu.bg, раздел „Докторанти“.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	3
Въведение	6
1. <u>Актуалност и необходимост от разглеждане на проблематиката</u>	6
2. <u>Обект и предмет на проучването</u>	7
3. <u>Времеви и териториален обхват</u>	7
4. <u>Цели и задачи на проучването</u>	8
5. <u>Методи на проучване</u>	9
6. <u>Очакван резултат</u>	9
Първа глава	10
1. <u>Състояние на проучванията</u>	10
2. <u>Поява и разпространение на средновековните манастири в България (Византия), от средата на IX – до края на XIV в.</u>	10
3. <u>Типология в архитектурата на средновековните български манастири (XII – XIV век)</u>	10
3.1. <u>Форми на манастирски живот</u>	11
3.2. <u>Типология на манастирите</u>	12
4. <u>Предпоставки за възникване на средновековните български манастири</u>	13
5. <u>Обобщения и изводи</u>	14
Втора глава	16
1. <u>Териториален обхват на „Света гора търновска“</u>	16
2. <u>Влияние на природните дадености върху избора на местоположение и организацията на застрояването</u>	17
3. <u>Манастирски комплекси в Света гора търновска</u>	18
3.1 <u>Манастирите в крепостта ЦАРЕВЕЦ - планова и функционална схема</u>	18
3.2 <u>Новият град</u>	24
3.2. <u>Манастирите в крепостта Трапезица - планова и функционална схема</u>	28
3. 3. <u>Крайградски и извънградски манастири</u>	.....
Трета глава	37
1. <u>Реконструкцията и реставрацията през погледа на нормативната уредба</u>	37
2. <u>Методи на реставрация и оценка на автентичността</u>	37
2.1 <u>Патриашеска църква</u>	37
2.2 <u>Манастирът „Великата Лавра“, около църквата „Св. Четиридесет мъченици“</u> .	38
2.3. <u>Манастирът „Св. Йоан Рилски“, църква номер 8</u>	39
2.4. <u>Плаковски манастир</u>	40
<u>Обобщени изводи за глава Трета:</u>	41
Заклучение	42
1. <u>Обобщени изводи</u>	43
2. <u>Приноси на проучването</u>	45

Предговор

Темата обхваща широк спектър от проблеми, свързани с изучаването на средновековната манастирска архитектура в района на Велико Търново, включително и на самия град.

При подбора на характерните примери са взети под внимание:

- Хронология на откриване и степента на проучване на обектите;
- Състоянието и популяризиране на проучванията им;
- Степента на съхранение и начините на експлоатация;
- Хронология и вид на консервационно-реставрационните работи (КРР);
- Наличие, вид и характер на социализацията им;

В проучването ще се акцентира върху:

- Архитектурата на средновековни великотърновски манастири (XII – XIV в.), попадащи в рамките на града - нарични тук градски манастири;
- Архитектура на средновековни великотърновски манастири (XII – XIV в.), извън рамките на града – нарични тук извънградски манастири;
- Опит за териториален обхват на „Великотърновската Света гора“;
- Анализ на актуалното състояние и степен на запазена автентичност на манастири в разглеждания времеви и териториален обхват;
- Анализ на съществуващите български законови и подзаконови рамки, свързани с опазване на средновековното, архитектурно наследство;

Въведение

1. Актуалност на темата.
2. Обект и предмет на проучването
3. Времеви и териториален обхват
4. Цели, задачи и методи на проучването
5. Очакван резултат

Първа глава

Възникване и разпространение на средновековният манастир в България. Определения.

1. Състояние на проучванията.
2. Поява и разпространение на средновековни манастири в България (Византия), от средата на IX – края на XIV в.
3. Типология в архитектурата на средновековни Български манастири (XII – XIV в.)
  - 3.1. Форми на манастирски живот
  - 3.2. Типология на манастирите
4. Обобщения и изводи, заключение

Втора глава

Архитектура на манастири в и около столичния Царевград Търнов (Велико Търново) в периода (XII – XIV в.)

1. Опит за териториален обхват на „Света гора Търновска“
2. Влияние на природните дадености върху избора на местоположение и организацията на застрояването
3. Манастирски комплекси в „Света гора търновска“
  - 3.1 Царевец и Трапезица
    - 3.1.1 Проведени проучвания
    - 3.1.2 Строителни периоди

- 3.1.3 Планова и обемна композиция
  - Църковна сграда и комплекс
  - Строителни материали
- 3.1.4.Общи характеристики и различия в манастирите на Царевец:
- 3.1.5. Обобщена систематизация
- 3.2 Нов град
  - 3.2.1 Проведени проучвания
  - 3.2.2 Строителни периоди
  - 3.2.3 Планова и обемна композиция
    - Църковна сграда и комплекс
    - Строителни материали
  - 3.2.4.Общи характеристики и различия в манастирите на Царевец:
  - 3.2.5. Обобщена систематизация
- 3.3 Извънградски манастири
  - 3.3.1 Проведени проучвания
  - 3.3.2 Строителни периоди
  - 3.3.3 Планова и обемна композиция
    - Църковна сграда и комплекс
    - Строителни материали
  - 3.3.4.Общи характеристики и различия в извънградските манастири
  - 3.3.5. Обобщена систематизация

Трета глава

Съвременно състояние на средновековното манастирско наследство от XII – XIV в. в България.

1. Оценка на автентичността.
  - 1.1. Критерии
  - 1.2. Оценка за степента на достигналата до наши дни автентичност
2. „Средновековният” манастир в нашето съвремие
  - 2.1. Обосновка на подбора
  - 2.2. Примери
  - 2.3. Оценка на актуалното състояние
  - 2.4. Взаимовръзка законодателство – средновековно архитектурно

наследство

Заклучение

- 1.Обобщени изводи
2. Приноси

Литература

Приложения

Речник

ВЪВЕДЕНИЕ:

Всяка нация на всеки етап от своето развитие търси историческите си корени, за да докаже и преоткрие за света своята национална идентичност. Антъни Смит в книгата си „Национална идентичност“ поставя реторичния въпрос: *„Къде, в края на краищата, се крият основанията за съществуването на всяка нация (ако я разграничим от държавата), ако не в култивирането на нейната уникална (или възприемана като уникална) културна ценност? Етническите отлики поставят условията (sine qua non) и това означава споделени митове за предци, общи исторически спомени, уникални културни белези и усещане за различност – ако не и за богоизбраност – все елементи, типични за етническите общности от предмодерната епоха. Те трябва да се запазят в модерната нация, дори култивирани, за да не бъде нацията невидима.“*

Дълбоките корени засилват националното самосъзнание и допринасят за повишаване на целите, намеренията и желанието на отделната личност за постигане на по – високо развитие. В този контекст попада и нашата държава с нейното уникално културно минало и ценности. Основна роля в дългият процес към национално самоосъзнаване и развитие заемат манастирите. Именно те са свързващият елемент между минало и настояще. Те са архив на нашата материална и духовна култура. Появата им в България е резултат на далновидна владетелска политика и осъзната нуждата от общ духовен, културен и народностен обединител в лицето на Христовата вяра.

Строителството на манастири носи характерните за всеки отделен исторически период архитектурни белези. Епохата и времето, в което са строени са различни по форма, функция и обем. Много са въпросите, които могат да се зададат във връзка с тяхното изграждане: Може ли да се каже, че манастирите имат уеднакви функции? Има ли трайна и укрепнала система от връзки при изграждането им? От значение ли е тяхното местоположение? Отговор на въпросите може да се даде след максимално и цялостно проучване на досегашни изследвания по темата, анализиране и сравняване на отделни примери на манастири от Второто българско царство, които могат да послужат за база при провеждането на различни последващи изследвания.

1. Актуалност и необходимост от разглеждане на проблематиката.

По – голяма част от манастирите на Второто българско царство и в частност тези в рамките на гр. Велико Търново и района се разкриват по археологически път. Археолозите проучват и работят върху индивидуалните си обекти, но без да са заинтересовани или слабо заинтересовани от проучванията на колегите си. Липсва обща съпоставка за анализ. Съвсем рядко и по-скоро фиктивно е участието на архитект при разкопките. В повечето случаи археолозите погрешно смятат, че единствената роля на архитекта е да направи „защитното покритие“. Липсва интердисциплинарният подход при систематизирането на археологическите проучвания. Пречупени и през погледа на архитекта, те могат да доведат до обща оценка за формирането на архитектурата на средновековния манастир.

Темата е актуална, защото голяма част от средновековните манастири остават непознати за широката публика. Липсата на систематизирана архитектурно – строителна информация и систематизация води до незаинтересованост и неразбиране от страна на неспециалистите. Амбицията на автора е анализът, по различни критерии да определи специфичните

архитектурни стойности и да допринесе за растежа на „дълбокия корен“ определящ Националната ни идентичност.

Голяма част от средновековните манастири живеят в лоното на историята, мистиката и легендите, а те всъщност са живи и в материално отношение. Ярък пример е случилото се с манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица. Жалко е когато закъснялата или лисваща социализация на разкрития обект, след проведените археологически разкопки и проучване, води до неговата окончателна гибел. Така достигнали до наши дни „средновековни“ манастири в района на Велико Търново са в недобро физическо състояние или вече почти заличени след проведените „разкопки“. Това е актуален проблем и е в пряка връзка с опазването им като културни ценности.

В днешно време монашеските съсловия, изключително намалели, са длъжни в условията на икономическа затрудненост да продължат съществуването си и съответно да опазят тези наситени с история многовековни паметници. Невъзможността им да се справят с проблема по опазването им е повече от видим. Необходимо е търсене и прилагане на механизми за опазване на манастира в цялост. Предвид посочените проблеми, темата за **АРХИТЕКТУРА НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ ГРАДСКИ И ИЗВЪНГРАДСКИ МАНАСТИРИ (1185-1396 г.)**, е навременна и актуална.

2. Обект и предмет на проучването

Обект на проучването:

Архитектура на манастири в и около столичния Царевград Търнов (Велико Търново) в периода (XII – XIV в.)

Предмет на проучването:

- Анализ и систематизация на средновековни манастири за получаване на систематизирана, разбираема и общодостъпна информация;
- Определяне на специфична архитектурна характеристика на средновековни български манастири.
- Определяне степента на достигналата до наши дни „средновековна автентичност“ и актуално състояние на манастири;

3. Времеви и териториален обхват

Избраният **времеви обхват** е ограничен между XII в. – XIV в. Той започва със създаването на Второто българско царство през 1185 г. от рода Асеневци, и продължава до падането под османска власт на Търновското царство през 1393 г. (цар Иван Шишман) и на последния български устой - Видинското царство на Иван Срацимир през 1396 г. Това е период който както унаследява, така и премахва част от строителните традиции на Първото българско царство и служи като нарицателен за строителството и възстановяването на болшинството манастири от периода на Възраждането и след Освобождението.

За предложения обхват на изследването е направен литературен обзор на достъпните археологически проучвания, научни изследвания, публикации и др. Събраният материал служи за основа на сравнения, анализи и обобщения. Броят на средновековните манастири и на тези със последващ „средновековен характер“ е многоброен, което налага териториално ограничение на разглежданата тема. За анализа на манастири е избран съвременния град Велико Търново и района около него, попадащ в така наречената „Света гора“. През XII и XIV век столицата на България е един от големите политически, административни, духовни и културни центрове в Европа. Тук се строяли

великолепни дворци, манастири, църкви, крепостни съоръжения, мостове, големи домове. Българската държава достига върховете на своето развитие през този период. Заедно с Византия тя е първа сила на Стария континент. Тук предимно в манастирите развивали многостранната си дейност Търновската художествена и особено Търновската книжовна школа, чиито създатели, организатори и най-ярки представители са Патриарх Евтимий и Теодосий Търновски.

Териториалното ограничение ще даде на автора възможност за:

- максимално пълно и цялостно проучване по темата;
- събиране на голямо количество изследователски материал;
- лично участие в проучването и проектирането на някои от обектите.

Настоящото изследване не претендира за изчерпателност по отношение на разглежданите примери на обекти поради спецификата на археологическите проучвания, които непрекъснато се допълват или променят картата на историята ни. Настоящият труд, би могъл да послужи като основа за проучване и анализиране на манастири от XII – XIV век и в други географски райони на България. Ще бъде направен опит да се изложи методика за обобщаване и систематизация на информацията за средновековни манастири в избрания териториален и времеви обхват. Възможно е да се установят нови и неразкрити особености в строителството на средновековните български манастири, предвид появата на нови исторически теории.

4. Цели и задачи на проучването

Дисертационната разработка цели:

- да се направи опит за изчерпателно събиране и обобщаване на информацията свързана с манастири от периода на Второто българско царство в района на Велико Търново;
- да се направи опит за откриване на закономерни подходи при строителството на манастири в разглеждания период;
- да се проучи развитието на църковно-манастирска архитектура предвид историческата ситуация или нуждите на времето;
- да се изясни архитектурната същност на разглежданите манастири и да се определят универсалните им архитектурни характеристики;
- да се проучат и анализират настъпилите във времето промени в архитектурата на разглежданите манастири (функционални, пространствени, обемно-композиционни, строителни техники и материали);
- да се изследва литературата и практиката в сферата на архитектурно-археологическите възстановителни дейности на средновековни манастири от разглеждания период в района на Велико Търново към днешна дата;
- да се проучат и систематизират нормативните актове, определящи дейността на отговорните институции и да се предложат концептуални схеми и механизми за архитектурно възстановителни и консервационно – реставрационни дейности.

ЗАДАЧИТЕ на това проучване могат да се формулират по следния начин:

- 1) Да се издирят и систематизират резултати от досегашните проучвания в България.
- 2) Да се обработи и систематизира съществуващ изследователски материал във Велико Търново.
- 3) Да се проследи историческото развитие на християнството и християнската манастирска архитектура от средновековието до наши дни.

- 4) Да се проследи развитието на средновековния манастирски комплекс XII в. – XIV в. с неговите типологии.
- 5) Да се разгледат конкретни примери на достигнали до днес образци на средновековни манастири от XII в. – XIV в., в района на Велико Търново.
- 6) Да се дадат препоръки и насоки, свързани с конкретни действия по опазването на разгледаните в темата манастири.

5. Методи на проучване

Трудът е построен върху умерен баланс между частно – предметния подход и структурно – системния анализ. Ще бъдат използвани всички характерни за такова изследване научни методи, които включват теоретични, емпирични и проектно – изследователски похвати като:

- събиране и обработване на данни и литературни източници по темата;
- лично участие в проектирането и проучването на археологически обект „Св. Богородица“, м. „Френкхисар“, като първи изследовател;
- използване на 3D лазерен скенер и фотограметрия при проучванията;
- прилагане и анализ на графични материали;
- прилагане на фото документация;
- анализ според вида и начина на строителство - обработка на материалите използваните строителни техники и др.;
- консултации и обсъждания

6. Очакван резултат

- Дефиниране на понятията, свързани с типологията на манастирската архитектура.
- Създаване на база данни за строителството и архитектурата на манастирите и манастирски комплекси, изградени в периода XII-XIV век.
- Създаване на обща систематизация на манастири в района на Велико Търново по зададени от автора критерии.
- Изясняване устройството на средновековния манастир, като следствие от функциите му.
- Определяне на характерни архитектурни особености.
- Архитектурно заснемане и документиране на средновековни манастири достигнали до наши дни в степента им на автентичност - консервирани, реставрирани, социализирани, експонирани, преизградени – на същото или друго място.
- Изготвяне на карта на манастири в „Света гора великотърновска“
- Доказване значението на средновековния манастир като универсален и многофункционален обект на светската и духовна архитектура и ролята му на символ на могъществото на държавата.
- Акцентиране вниманието на специалистите върху:
  - специфичните конкретни проблеми и подходи при съвременната консервация и реставрация на средновековни манастири;
  - отражението на съвременния живот върху културната ценност и изборът на подходи при адаптацията им;
  - границите на допустимост на намесата и промяната при КРР.

Първа глава

1. Състояние на проучванията.

Много често първите проучвания от периода на Второто българско царство остават единствен източник на информация за вече разрушени или доста пострадали достигнали до наши дни паметници.

Пръв Б. Филов“ в своите трудове „Старобългарското изкуство“ и „Старобългарската църковна архитектура“ отразява характерните особености на паметниците от Втората българска държава.

Н. Мавродинов разглежда църковната архитектура на България. Развитие на църковната архитектура, но в по-ограничена форма се съдържат в труда на Кр. Миятев „Архитектурата в средновековна България“.

Монографичното изследване на Н. Чанева – Дачевска по същите проблеми не променя съществено установените тенденции в развитието на архитектурата през този период. Много други български и някои чужди автори в монографиите и студиите си имат сериозен принос с ценните си и задълбочени проучвания по отделни проблеми на църковно-манастирската архитектура.

Изследователите са единни в мнението си за съществуване на българска църковна школа във византийски стил.

Авторът е наясно, че не е в състояние да изчерпи всички въпроси на този сложен процес. Въз основа на синтез от всички белези, характеризиращи архитектурата на манастири – строителен техники и методи, архитектурен стил, план, пространствена композиция, организация на фасадите, живопис, изворови данни, археологически източници и др., стъпва и се разгръща настоящия труд.

Основни данни за развитие на проучванията черпим от публикуваната археологическа информация.

2. Поява и разпространение на средновековните манастири в България (Византия), от средата на IX – до края на XIV в.

След като в началото на XI век България пада под Византийско владичество за 167 години, българската архитектура се изменя и устойчиво приема Византийските концепции.

Архитектурата на Атонските манастири, окончателно оформена през XI век, служи за пример на строителство освен на Балканския полуостров, но и в България. До края на XIV век броят на манастирите нараснал толкова, че според Цамблак на всяко удобно място, имало изграден манастир.

3. Типология в архитектурата на средновековните български манастири (XII – XIV век)

Периодът XII – XIV век в архитектурата на българските манастири може да се определи, като не особено проучен и изяснен, поради факта, че при Османското нашествие повечето от тях са разрушени. До наши дни е съхранена само една малка част от частично запазени суперструкции. Представата за обемно – пространственото им изграждане в повечето случаи е непълна, а направените в последно време хипотетични реконструкции не гарантират постигането на автентичен облик.

Важно е да се спомене, че използваната информация за архитектурата на Второто българско царство е предимно от археологически проучвания. При разкопки постоянно се разкриват нови данни за паметниците, които може или да допълнят и потвърдят вече съществуващите или изцяло да ги променят.

Поради тези причини, за да може да се определи типологията на българските манастири от XII – XIV век, е необходимо те да се съпоставят с близки или аналогични примери от този и предходни периоди, които да са в по-голяма степен оригинално запазени, или за които има достатъчно документирани сведения. Такива срещаме във всички съседни територии живели в лоното на Византийския културен кръг, към който принадлежат нашите и съседните земи по това време.

Във връзка с изясняване и прецизиране на основните манастирски типове и понятията, свързани с тях, е направен анализ на етимологията на думите, които се употребяват при тяхното обозначаване.

Манастирът (Гр. – μοναστήριον) или Обител е религиозна общност от монаси или монахини, която има свой устав и се ръководи от игумен. Манастир се нарича и комплексът от богослужебни, жилищни и стопански сгради на тази религиозна общност. Като понятие, става характерен носител на обединен архитектурен образ. Той е породен от функциите и задълженията, които носи монашеския живот, но без да определя конкретните му проявления. Самостоятелно разгледани, тези проявления представляват обособени типологични видове, които носят със себе си конкретни индивидуални качества и специфична архитектурна същност.

Изследването на живота в манастирите и на структурните взаимовръзки между тях, както и изясняване на основните разбирания, показателни и определящи манастира, допринася за по-прецизното им и точно архитектурно –типологично диференциране.

3.1. Форми на манастирски живот

Архитектурата е следствие на духовната представа за живота в манастира. Именно добре усвоеното религиозно - духовно познание и пряко свързаната с него терминология, би ни дала възможност за разкриване на принципни положения в строителство им. Две са основните форми на манастирски живот - *идиоритмична (отделножителна)* и *киновиална (общезителна)*.

Идиоритмия /Гр.- ιδιόριθμος/ в превод означава особен, отделен. Създател е Св. Павел Тивейски, живял между 228 и 341 г.

Продължител на подвижничеството е Св. Антоний Велики“, живял между 250 и 356 г. С течение на времето в околностите започват да се появяват каливи - колиби, като хората които живеят там понякога се събират при своя духовен баща – *авва*.

По – късно се появява и облекчена форма на отделножитие. При тази по – лека форма на живот, пещерата е заменена с *малка къща – колиба*, в която се помещават двама или трима монаси, живеещи в отделни стаи, при спазване изискванията на идиоритмичен живот. Хранят се съвместно в обща *трапезария* само в неделя и на големите християнски празници, но наличието на трапезария не е задължително.

Другата форма в живота, организацията и устройство на манастирите е *киновиалния* или *общезителен* манастир. Създадена е от Св. Пахомий Велики, роден в гр. Тиваида, Египет и живял между 290/5 – 346/8 година. Той приема отшелническия, идиоритмичен живот и живее в *килия*.

Св. Пахомий Велики получил от епископа разрешение да построи *църква*, а бройката на учениците и монасите се увеличавала постоянно. Това наложило, той да ги организира в единна общност, за която написва и строг устав с общи и

задължителни за спазване правила наречен типик. Информация за организацията на живот, протичащ в средновековните манастири и за производната от това архитектура, узнаваме от споменатия по-горе устав. Там разбира се няма описани строго конкретни норми за строителство, но чрез живота на монасите и службите, които са заемали, се съди освен за големината и важността на манастира, но и за основните помещения, включени в площта му.

За да функционира правилно тази подчинена на една доста сложна организация многобройна монашеска общност е задължителен адекватно функциониращ сграден фонд.

3.2. Типология на манастирите

Формираните отделножителни (идиоритмични) и общежителни (киновиални) манастири задават специфични изисквания към обемно – пространствените характеристики на сградите и се свързват с избора на територии, райони и места за тяхното изграждане. Те са предпоставката за създаване на типологично определени архитектурни модели свързани с формообразуването им.

Скитът (Гр.- Σκήτη) е християнска монашеска обител. Обикновено е уединено отшелническо жилище, самостоятелно или обособено в рамките на манастир. Може да бъде и група от отшелнически жилища или дори общежителна обител с множество монаси, подчинена на определен манастир. Като синоними на подвижнически манастири е възприето да използват обозначенията отшелничество, аскетизъм и анахоретство (Гр.-ἀναχωρητής).

Характерно е наличието на малък съборен храм, с подчертан стремеж за изява на всички сакрални части, около който са индивидуалните отшелнически Килии. Често килията е свързана със собствен параклис, за провеждане на уединени ритуали и молитви. В скалните скитове параклисът е свързан и с наличието на гробна камера в близост до апсидата, по-същество за гроб на монаха, който приживе я изсича в скалата. Обикновено скалните обители са били изградени в близост до митрополитските центрове, като в някои случаи са дълбани на голяма височина. Самото вътрешно устройство на килииите е било изградено от малки пещери - килии за живеене, понякога преминаващи от една към друга, вътрешни или външно, долни етажи – вероятно складове, свързани с тесен комин – проход с височина до няколко метра. В тях е имало прозорци, врати от които са останали само жлебовете. В килиите има ниши за книги, вкопани пейки, легла, следи от жлебове за дървени подове. Има издълбани гробове на изток в скалните манастирски храмове. В храмовете личи апсида, понякога издялан в скалата купол, на изток се забелязват протезис и диаконикон, като ниши в скалата. Понякога до църквата е водела желязна стълба, а до самите килии са се спускали или качвали с въжени стълби, побити колчета или въжен – асансьор кошница. Срещат се много старателно направени иконостаси, както и баптистерии.

Както бе споменато, съществуват и скитове с различно развита и по – облекчена форма на отделножитие. Те могат да бъдат определени и като полуотшелнически. Формообразуващата им структура по-скоро може да бъде разгледана, като на малки селища, чиито къщички наречени **калива (постници)**, са около съборния храм наречен кириакон.

Има и скитове които по същество са структури отворени или затворени със стени. Братята там живеят в общи сгради където се помещават отделни килии – **кавиа**.

Келия (Гр.- κελί) или Катизма (Гр.-κάθισμα), са скитове, които в архитектурно отношение нямат особена разлика и представляват малки къщи с долепени до тях църкви. Катизмата няма свое братство със старец, за разлика от келията. Те се състоят от една или две стаички, стаичка за чирака, кухня и едно или повече килерчета.

Лаврата (Гр.- λαύρα) по своята типология и същност е най-големият и привилегирован манастир. Това са т. нар. "царски манастири" или "царски лаври" — практика, която е съществувала във Византия и която се възприема и от българските царе. В архитектурно отношение планировката на Лаврите включва всички видове пространства и съоръжения на манастирското устройство, като Католикона (Гр.- καθολικόν) общ храм на киновията, по - малки църкви и параклиси, допълващи католикона, трапезарията, Кухня (магерница), просфорнята където се приготвят просфори, складови помещения обслужвани и пазени от т. нар. скевофилакс, изби - винохранилища разположени в най-долните или сутеренни етажи, Архондарик (Гр. – αρχονταρικόν) приемната за видни гости, параклиси и гробищни църкви. В специална сграда близо до църквата живее клисарът или еклесиархът (параклисар). Жилище на игумена и Синодникон, който представлява една голяма обща стая, в която монасите се събират заедно. Скевофилаксий – ризница - съсъдоранителница е отделна сграда или помещение, може и долепено до църквата, което по същество изпълнява функциите на дяконикон. Служи за съхранение на богослужебното облекло и църковната утвар. Камбанария – звънарница, която обикновено е с квадратен план и е самостоятелно съществуващ обем в близост до главната манастирска църква, но – по често се използва клепало. Страноприемницата приемала пътници, поклонници, приятели монаси и др. Кулата е изпълнявала функции на жилище, скривалище, затвор, параклис и библиотека. За болните се грижели в болница докато оздравеят. Скриптории (Лат. - scriptorius) е общо помещение, в което монасите преписвали и създавали нови книги. Главният вход се контролира от портаря, който е настанен в малка стая непосредствено до него.

Ставропигията (Гр. – σταυροπήγια), е подобен на лаврата манастир, но основаването му е ставало само от патриарха със забиване на кръст при мястото определено за строителство. Тези два манастирски типа по същество са и най-големи по форма, обем и организация на монашеското братство.

Парикия (Гр.- Παροικία) - епархийски манастири, основани от местния епархийски митрополит, на чиято територия попадат. Те по площ и помещения са по – малки от лаврата и ставропигията, но по териториален признак са най-многобройни.

Метох (Гр: μετόχια, в свободен превод „имащ дял“) е недвижим имот собственост на манастир. Намира се обикновено в населено място и изпълнява най-често стопански, но и представителни функции, свързани с издръжката и обслужването на манастирската общност.

4. Предпоставки за възникване на средновековните български манастири.

Както напълно сполучливо отбелязва М. Коева: *„Изследването на архитектурното развитие, откъснато от обществената обстановка, на която то е посредствано, но адекватно отражение, ще се превърне в*

предмет на безсмислено и ненужно естетизиране“. Същевременно, анализирания архитектурно развитие допълва информацията за обществения, икономически и социален живот, защото е обусловено и пряко свързано с него.

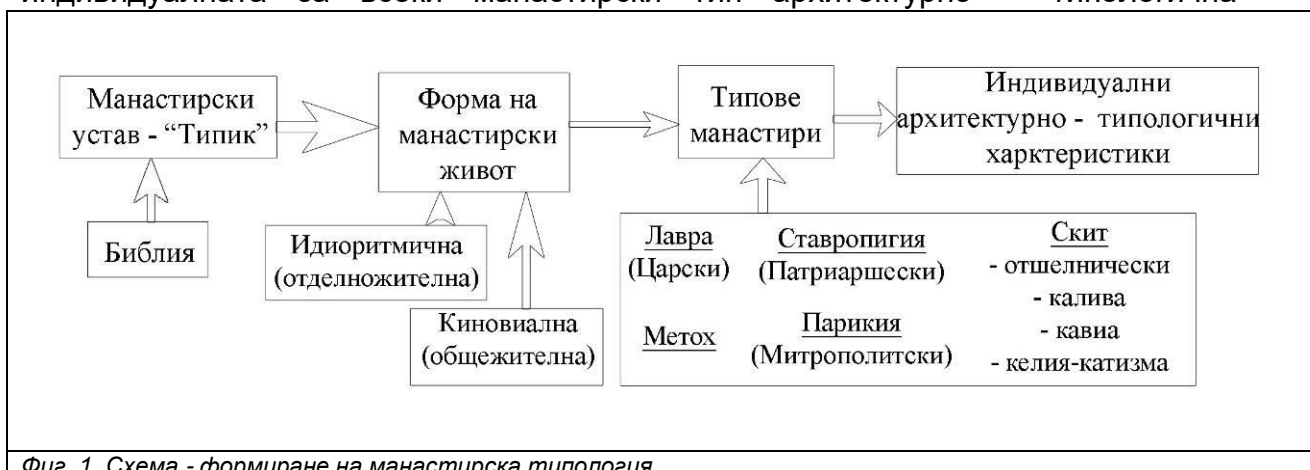
Манастирите създадени като специализирани средища за религиозна, книжовна, образователна и интелектуална дейност са онази институция, която има изключително важна роля за пълноценното развитие на духовния живот. През средновековния период е изключително трудно да се проследи развитието на манастирската мрежа поради това, че липсват сигурни данни кога точно са основани достигналите до наши дни манастири. Автори като Мийе, Грабар и другите техни епигони търсят обяснение на постройките на „провинциалната школа“ в някакви външни влияния от Синария, Армения и дори от Грузия. Внимателното проучване на дохристиянската архитектура на Балканския полуостров показва, че тъкмо нейните стилистични и конструктивни принципи са съществена част от многовековната строителна традиция по нашите земи. Няма достатъчно информация и за изчезналите вече манастири. Често тя се добива от разказите на днешните, макар и силно оредели, монашески съсловия. Информация за манастирите добиваме и от различни чуждестранни миниатюри, хроники и летописи, но отдалечеността от главните пътища и затворения характер, манастирите остават в страни от погледите им. Центърът с най-голяма концентрация на манастири през периода на Второто Българско царство е столичният град Търнов Царевград.

5. Обобщения и изводи

5.1. Заключение

В резултат от направеното до тук изследване може да се заключи, че формирането на индивидуална архитектурна типология при средновековните манастири от XII – XIV век, преминава през еднопосочно свързан процес, който е ясно и последователно диференциран (Фиг. 1).

Класификацията по съществени показатели, създава модели и определя индивидуалната за всеки манастирски тип архитектурно – типологична

Фиг. 1 Схема - формиране на манастирска типология

характеристика в разглеждания времеви обхват.

- **Големина и мащаб на застрояване**

Най – големи от манастирите са *Лаврата* и *Ставропигията*. Основната разлика между тях е в това кой ги основава, царят или митрополита. Със средна големина са *Метохът* и *Парикията*. Най – малки са *скитовете Келии – Катизми*.

- **Сграден фонд със съответната терминология**

Лаврата и *Ставропигията* включват всички помещения характерни за манастирското устройство. В *Метохът* и *Парикията* невинаги присъстват всички помещения. *Метохът* е различим от другите манастири по това, че основното му предназначение, включително и на помещенията в него, е за търговски и стопански функции. *Скитове* за отшелници се разполагат най – често в скални образувания, където се разполагат храма и отделни монашески килии със собствен параклис. В *скит – Калива* се разполага храма, а около него се строят малки къщи с две – три монашески килии и параклис. Макар и рядко в този тип скитове намират място и други обслужващи сгради. *Скит – Кавиа* е сграда с по - голям на брой отделножителни килии и е разположена до съборен храм. *Келията* и *Катизмата* са манастири представляващи къща с килии и долепен до нея храм.

- **Достъпност на средата**

Скитове се разполагат на най – труднодостъпни и отдалечени от цивилизацията места, а най - достъпни са метосите и парикията, разположени в или близо до населеното място.

- **Структура на застрояване**

Оградени със зидове и компактна структура са Лаврата, Ставропигията, Парикията и скитове с каливи, както и крайградските метоси, а с разпръсната и отворена структура са отшелническите скитове и скитове с кавиа.

- **Териториално разпространение**

Най – многобройни и разпространени са енорийските (Митрополитски) манастири – Парикия, следвани от Метосите и Скитовете и на последно място по брой на застрояване остават Лаврата и Ставропигията.

Анализът в типологията, дава възможност на бъдещите и настоящи проучвания да класифицират българските манастирите от XII – XIV в. Според това има реална възможност да се търси логика в архитектурното им развитие и всеки един да бъдат приобщени към един или друг архитектурен тип.

ВТОРА ГЛАВА

Архитектура на манастири в и около столичния Царевград Търнов в периода XII – XIV в.

1. Териториален обхват на „Света гора търновска“

През епохата на Второто българско царство XII-XIV в. на територията на средновековния Царевград Търнов са били концентрирани особено голям брой действащи манастири (30). До сега не всички са били локализирани и ситуирани в една обща карта. Първи опит прави Й. Алексиев през 1975 г. Автора на труда е направил няколко карти, използващи принципа на Й. Алексиев, но показващи ситуирането и гъстотата в Света гора търновска осъвременен подход.

Предвид историческата действителност и конкуренцията за величие с Византия е твърде нереално една местност да определя „Светостта“ на Царствения град. Тук по-скоро се търси стремеж за уедряване на този термин по примера на Атон, където „святата“ е не една местност или манастир, а цялата територия на полуострова. Й. Алексиев основателно твърди, че най-широк териториален обхват има въведеното от него понятие „Търновска Света гора“. В него се влючват освен градските и околградските, но и сравнително по-отдалечени манастири. Алексиев очертава, чрез различни критерии рамката обхващала средновековните комплекси, попадащи в района на т. нар. „Света гора търновска“.

В унисон с така предложените от Й. Алексиев критерии за рамка на обхвата на „Света гора търновска“, в настоящата разработка се прави опит за още по-изчерпателно им деление, а също се въвеждат и някои нови обекти.

Според автора, съобразно местонахождението им, средновековните търновски манастири могат да се разпределят в три групи, две от които нови.

- Към първата спадат манастирите в столичния град Търнов. Това са манастирите на хълмовете Царевец и Трапезица и в Новия град (Й. Алексиев).
- Към втора група са околградските манастири, които са били в непосредствена ежедневна връзка с града (нов).
- Към трета група са манастирите от далечните околности на града, до които за да се достигне е отнемало повече време (нов).

Според автора на настоящото изследване, в зависимост от степента на изследването им, средновековните търновски манастири могат да се разпределят в пет големи групи, четири от които са нови :

- манастирите достигнали до наши дни, които са били преизградени върху останките на средновековните манастири с приложена архитектурна реставрация и/или приложена обемна (хипотетична) възстановка (нов);
- манастирите, за които има археологическа информация, които са били малко или много обект на археологически проучвания в различно време с разкрити архитектурни структури или вече са напълно проучени (нов).
- манастирите, за които има историческа податка за съществуването им (информация от писмени извори от легенди и предания), които все още не са били обект на археологически проучвания и без наличие на архитектурни структури (нов).
- манастирите, за които има само бледи спомени, предания и легенди, че ги е имало, без да е установено със сигурност точното им местоположение (Й. Алексиев).

- манастирите, които са установени, чрез изследователски обход предизвикан от иманярски набези (нов).

Селектираната по-горе информация е структурирана в проучването в следния порядък:

- Първо се разглеждат проучени манастири с приложена архитектурна реставрация и/или приложена обемна (хипотетична) възстановка, както и на преизградени върху средновековни структури в обхвата на „Света гора търновска“.
- На второ място са манастири в процес на археологически проучвания с разкрити архитектурни структури в обхвата на „Света гора търновска“.
- На трето място са манастири установени, чрез изследователски обход предизвикан от иманярски набези и тези, на които не е установено със сигурност точното местоположение.

Изследването обхваща 30 манастира. Градските са разположени на хълмовете Царевец – 5 бр. и Трапезица 2 бр. единият от които с легендарен характер и в Новия град 5 бр. Разгледаните крайградски и извънградски манастири са 18 бр.

В тук предложения архитектурен анализ, ще се разгледат само манастири за които има запазени от средновековието археологически податки.

2. Влияние на природните дадености върху избора на местоположение и организацията на застрояването

Градът бил разположен върху хълмовете Царевец и Трапезица, в подножието между тях, по двата бряга на р. Янтра, в югоизточния склон на Царевец, който квартал е известен по-късно с името „Френк-хисар“, в западния склон на хълма Момина крепост и в северозападните поли на хълма Трапезица мястото е изключително подходящо поради естествената му непристъпност. Главните пътища водят през двата пролома „Устето“, на юг към Габрово и „Дервент“ на северозапад към Русе. На юг от града се намира хълма „Света гора“. Първото топографско заснемане на града е направено от капитан Сухомлинов.

Царевград Търнов правел впечатление на всички свои съвременници с живописността и архитектурата си. Средновековната му архитектура се споменава в жития, пътеписи и описания.

Според В. Димова в процеса на средновековното култово строителство първо се е определяла площадката за строителството на храма. Следвало прокарване на надлъжната ос на църквата и насочването на олтара ѝ на изток.

Спрямо останалите части на средновековния град хълмът Царевец е най-висок. Според М. Робов „Извършват се геодезистки замервания, които да покажат каква е посоката на надлъжната ос на посоката на църквата. Това е оста изток-запад. Търси се и отклонението от главните оси на света, което показва в кой от дните на годината е започнало изграждането на църквата. Известно е, че изграждането на една църква започва в деня на нейния патрон и от там, откъдето в този ден е изгряло слънцето, там се полага първият камък в посока изток-запад. Така може с една приблизително голяма точност да се прецени кой е патронът на храма“.

В. Берон първи прави макар и лаконично описание на Трапезица през 1893 г. Новият град или подножието между Царевец и Трапезица също е бил заобиколен от трите страни с река Янтра. Той обхваща онази част от града която била разположена в северозападния склон на хълма Царевец и югоизточния склон на хълма. В околностите на Царевград Търнов – на хълма

„Света гора“ и в местностите „Дервент“ и „Устето“ през XIII-XIV в. е имало големи манастири. „Клисе баир“, където според Н. Станев е бил манастирът „Св. Марко“. Манастирът „Света Троица“ според В. Берон се е намирал в търновските планини (название за възвишенията южно и югозападно от града).

3. Манастирски комплекси в „Света гора търновска“

За да може да се направи коректна и подробна систематизация на избраните манастирски комплекси, ще бъдат разгледани някои фактори основни в развитието на манастира, като планова и обемна композиции, църковна сграда и комплекс, строителни материали.

Царевец: Патриаршески комплекс, Манастир около църква номер 14 на северозападния склон, Манастир около църква номер 9 до Балдуиновата кула, Манастир около църква номер 10 на северозападния склон, Манастир около църква номер 21 до лобната скала.

Новия град: Манастирът „Великата Лавра“ около църквата „Св. Четиридесет мъченици“, Манастирът около църквата „Св. Димитър“, Манастир „Св. Богородица Темнишка“ (легендарен характер), Манастирът „Св. Петър и Павел“, Манастир „Св Богородица Одигитрия“

Трапезица: Манастирът „Св. Йоан Рилски“, църква номер 8, Манастир с положени мощи на Гавраил Лесновски (легендарен характер)

3.1 Манастирите в крепостта ЦАРЕВЕЦ - планова и функционална схема

На Царевец са разкрити четири средновековни манастира, в резултат на археологически проучвания. Единият манастир се намирал върху терасата на „Лобната скала“ около църква №21, вторият – в западния склон около църква № 14, третия до западната крепостна стена, при църква № 10, а четвъртият между югоизточната кула „Балдуиновата кула“ и френкхисарската порта, при църква № 9. При устройството на Патриаршията са налице основните елементи на манастирското строителство, това налага допълване мнението на Т. Овчаров, че всъщност разкритите манастири не са четири, а пет включително с Патриаршеския комплекс.

3.1.1 Проведени проучвания

При анализа си можем да започнем от най-значимия обект на хълма Царевец, а именно Патриаршеския комплекс.

Първите разкопки на основите на Патриаршеската църква се правят през 1900 г. от Ж. Сър. През 1900 г. П. Ц. Абаджиев изготвя първия план на църквата. След разкопките от 1900 г. Втори план прави арх. Г. Козаров. През 1930 г. А. Протич публикува трети план на Патриаршеската църква. През 1960-1964 г. под ръководството на Н. Ангелов се провеждат археологически проучвания на целия Патриаршески комплекс.

През 1966 г. Н. Мавродинов публикува плана на арх. Г. Козаров, но с малки изменения. План на Патриаршеската църква дава и Кр. Миятев. За най-достовоен от изработените планове се приема този на Г. Козарев.

Близко до последния период на проучване на Патриаршеския комплекс започват и първите разкопки на манастир около църква № 14 на северозападния склон. Проучвателите Хр. Нурков и Ат. Писарев, извършват разкриването на манастира през 1968-1969 и 1973-1974 г. След проучването на обекта архитект Илия Лефтеров изготвя цялостен план за неговото консервиране и експониране. През същия период на 1966-1970г. под

ръководството на В. Вълв е проучен и манастира около църква № 9 до Балдуиновата кула.

Археологическите проучвания в югоизточния сектор около т. нар. Балдуинова кула започват в края на март 1966 г. Научното ръководство се осъществява от АИМ на БАН в лицето на акад. К. Миятев. След него работят проф. С. Ваклинов и н. с. Н. Ангелов. Методическото провеждане е възложено на н. с. В. Вълв, н. с. Й. Алексиев и уредниците А. Писарев и П. Станев. Техническото заснемане на архитектурните останки и изработка на чертежи е извършено от В. Христова и З. Бояджиев. В. Вълв изготвя илюстрациите на откритията на терена.

За Манастир около църква № 10 на северозападния склон знаем единствено, че е проучван от Хр. Нурков, Писарев и Й. Алексиев, но точните периоди не са ясни.

Манастир около църква № 21 до лобната скала също е проучван от Й. Алексиев в периода 1973-1974 г.

3.1.2 Строителни периоди

Като най - голям и значим можем да определим Патриаршеския комплекс.

Първият етап от строителството се отнася към края на XI в. или началото на XII в. През XIII в.

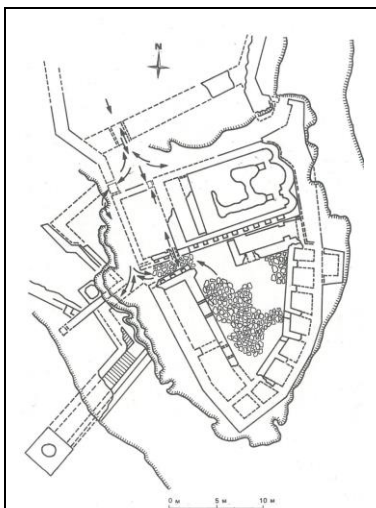
Вторият етап от строителството обхваща почти целия архитектурен комплекс (Фиг. 2). преустроен е главния вход на запад, строи се удължен проход, над входа се изгражда четириъгълна кула, в югоизточния сектор е изградена нова (дълга) сграда, която на изток излиза навън от югоизточния ъгъл на старата

крепостна стена. На запад тази сграда завършва югозападно от южната кръгла кула. Църквата се разширява с още един нартекс. Към южната и фасада са прибавени три нови помещения без да се свързват с нея.

През втория етап от строителството Патриаршията се оформя като голям архитектурен комплекс. Обособяват се тържествен вход, просторни служебни и жилищни помещения и представителна църковна сграда. Точните години на строителство на конкретните етапи не са известни.

Манастира около църква № 9 до Балдуиновата кула, както и при Патриаршеския комплекс, също е строен в два етапа, както потвърждава В. Вълв. Създаването на манастира се отнася към първите десетилетия на XIII в.

Преустройство-втори строителен период е констатиран от средата на втората половина на XIII в. (Фиг. 3) когато придобива огромно разширение и големина, на архитектурен комплекс. При манастира около църква №9, прави впечатление единното решение на манастира. За разлика от Патриаршеския комплекс и Манастира около църква № 9 при манастира около църква № 14 на северозападния склон, се наблюдават четири строителни периода.

Фиг. 3 План на Манастир около Църква №9 при „Балдуиновата кула“ – Втори строителен период (В. Вългов)

През първия строителен период е построена църквата края на XIII в. или началото на XIV в.

При втория строителен период на градежа, се добавя параклис. Третия строителен период е свързан със строителството на манастира (около средата на XIV в.), при който около вътрешен двор на изток, север и запад се оформят манастирските крила.

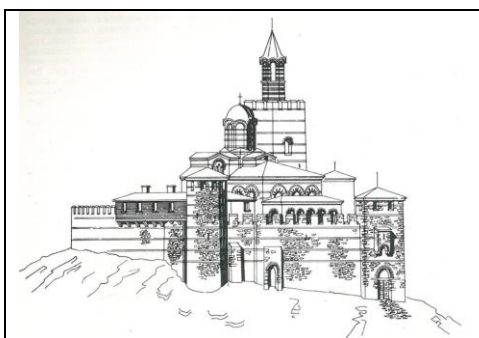
Четвърти строителен период се изразява в строителството на нова сграда. План за експониране и консервиране се изготвя от арх. Ил. Лефтеров

При манастира около църква №21 до лобната скала, за разлика от разгледаните до сега комплекси, няма данни за повече от един строителен период. Неговата датировка според Й. Алексиев е XIV в.

3.1.3 Планова и обемна композиции

Теренът върху който е разположен Патриаршеския комплекс е съобразен изцяло с конфигурацията на терена. Комплексът е ограден с високи и дебели

каменни зидове. Две кръгли кули от север и юг са се извисявали над оградните стени. Служебните, жилищните и представителните сгради и помещения са разположени на север, изток и юг, долепени отвътре на оградната стена. По

Фиг. 4. Изглед от северозапад към главния вход (арх. Б. Кузупов).

този начин в средата се образува малък двор. Той е разделен на две части от зид в посока изток-запад. Така се разделят представителните помещения разположени на юг, от тези на монасите разположени на север. От запад е бил главният вход за вътрешността, с четириъгълна кула над него (фиг. 4). От юг, построени на стръмния склон са помещенията за Патриарха и неговите първи помощници. В сутеренните

нива са били избените помещения. На запад от южната кръгла кула са се намирали работилниците. За жилище на монасите с техните килии, се приема сградата долепена до северната оградаща стена.

Църквата „Възнесение Господно“ е ситуирана в средата на малка равна тераса, сравнително в центъра на комплекса и свободна от всички страни. От южната и страна са долепени три различни помещения. Средното помещение, поради твърде широките стени е определено като кула-камбанария. Източно до църквата, близо до апсидата, се намира кладенец изкопан в скалата. архитект Боян Кузупов изработва обемна графична хипотетична възстановка (фиг.5).

Фиг. 5. Патриаршески комплекс – обемна графична хипотетична възстановка (арх. Кузупов)

Теренът на манастир при църква №9 представлява малка равна тераса, който от изток, юг и запад граничи с крепостната стена. Първата сграда е с

верижно разположение на шест помещения вероятно монашески килии. Външния зид на сградата следва очертанията на крепостния зид. Помещенията във втората сграда са две и Т. Овчаров ги определя като Трапезарията към манастира. От северната страна на двора, по цялата дължина на терасата е била църквата и долепена от южната ѝ страна сграда 3, определена от Т. Овчаров като Игуменарница. Църквата е разположена на север от двора.

- *Църковна сграда и комплекс*

При Църква №9 се проследяват два основни строителни периода. Според Овчаров тя се преустройва като кръстокуполна, триапсидна със свободни подпори от сложният цариградски вариант с издължено източно рамо. Откритите декоративни панички и четирилистни розети, предполагат архитектурно членение на фасадата със слепи арки покрити с керамопластична украса. Църквата е фундирана нееднородно върху скала, налични културни пластове блокаж от камъни залети обилно с хоросан.

При плановата композиция, манастирът при църква №10 повтаря принципа на радиално разполагане на различни манастирски сгради около манастирския двор, също покрит с пясъчни плочи. Намира се до западната крепостна стена. По архитектурно стилови белези комплекса се отнася към първата половина на XIII в. На запад от двора, покрай крепостната стена са разкрити основите на седем четириъгълни помещения, подредени верижно по права линия. Вероятно това са монашеските килии, които стъпват на крепостната стена, като едновременно с това са част от външната фортификация на крепостта. Две по-големи помещения са разкрити покрай северната оградна стена на манастира. Получава се Г-образно разположение на сградите, отворени на юг и югоизток към двора. На изток има оградна стена. За манастира е направена специална отбивка от околоръстната за крепостта Царевец улица.

- *Църковна сграда и комплекс*

Манастирската църква означена с № 10 е определена от Т. Овчаров като църква-крипта. Разположена е близо до потерната на северозападната крепостна стена. Според изследвалите Писарев и Нурков, църквата, е двуетажна и единствена по рода си в Царевец и Търновград. По тип тя е кръстокуполна, с две свободни подпори. В план представлява правоъгълна сграда с тристенна апсида и нартекс. Архитектурно плановата и концепция е основана на провинциалния вариант кръстокуполна църква. По-късно към църквата е бил създаден манастир. Към северната и страна е била изградена галерия или параклис.

Строителни материали и техники

Строителната техника на зидарията е опус микстум. По намерената керамика може да се предположи, че църквата е била ритмично разчленена от слепи арки, които служат за украса, но с данните които имаме, не можем да бъдем категорични, като такава я определя и В. Димова [20].

Манастирът около църква № 14, на северозападния склон, е строен в по-късен етап от разгледаните до сега.

Проучвателите Хр. Нурков и Ат. Писарев отнасят строителството по времето на цар Иван Александър (XIV в.). Теренът е укрепен с набити дървени пилоти. Църквата заема югоизточната част на манастирския двор. Монашеските килии са разположени ниско долу покрай улицата и северната оградна стена на манастирския двор. Когато църквата става манастирска (към северната и

страна) е пристроена галерия и параклис с тристенна апсида. Подът е настлан с правоъгълни тухли.

- **Църковна сграда и комплекс**

Основите на църква №14 са добре запазени и сега са с консервационен надзид. Определена е като кръстополна със стегнат кръст. Когато църквата става манастирска (към северната и страна), е пристроена галерия и параклис с тристенна апсида

Строителни материали и техники

Строителната техника е „опус микстум“. Запазената вътре лицева зидария е от полуобработени камъни в два реда, а от външната страна е от добре издялани камъни над цокълната част. В зидарията са полагани скрити пояси от дървени сантрачи. Отвън апсидата е тристенна. Фасадите на църквата са били декорирани със слепи арки, въпреки че няма следи от тях.

Манастирът около църква №21 до „Лобната скала“. Към него води специална отбивка от основната крепостна улица, минаваща покрай стената на северозападния склон на хълма Царевец. Такава специална отбивка, беше установена и при манастира при църква №10. Църквата е разположена върху тераса в най-северната точка на крепостта. Частично запазени основи на сгради са разкрити на запад, покрай крепостната стена и на юг, до оградната стена на манастира. Сградата покрай южната оградна стена е многоделна. Навярно там е игуминарницата, а покрай южната оградна стена на двора са монашеските килии, отново разположени на крепостната стена, както и при останалите манастирски комплекси на хълма Царевец.

- **Църковна сграда и комплекс**

Била е застроена върху площадка, оформена с подзидането на терена. Църквата е без нартекс. Съдейки от пиластрите, църквата би могла да е с купол или свод. Липсват данни за формата на апсидата, но в публикувания план е представена като тристенна.

Строителни материали и техники

Църквата е изградена от средноголеми ломени камъни и бял хоросан положени върху скалния терен. С техниката „opus mixtum“, са изградени, всички разгледани манастирски църкви, освен патриаршеския комплекс до момента. Намерени са декоративни панички, което дава основание да се допусне, че отвън фасадите са имали смесена зидария и са били разчленени със слепи арки.

3.1.4.Общи характеристики и различия в манастирите на Царевец:

Черква №9 и черква №21 е разположена в северната част на манастирския двор. От север и запад стената на църква №9 е и оградна на манастира, същата роля играе и стената на черква № 14, но от изток и юг. От изток, апсидите на черква №9 и черква №21 стъпват и са част от крепостната стена, а при черква №10 част от крепостната стена е западната стена на нартекса.

Патриаршеската катедрала заема централно място в двора на манастира, които е разделен вътрешно на две части, условно северна и южна което разделяне се наблюдава и при манастир около черква №10. При останалите манастири черквите са периферно разположени на манастирския двор.

Манастир при църква №14 и Патриаршеския манастир са изцяло разположени в рамките на крепостта, докато останалите са разположени по външната крепостна стена - периферно и са в пряк контакт с нея, което навежда

на разсъждението и предположението, че това може би не са били манастири, а войскови гарнизонни църкви.

Манастирските крила при църква №9 са разположени по източната (монашески килии и игуменарна) и западна (трапезария) крепостна стена с лице към двора. Същото е и разположението на манастирските крила (монашески килии) при църква №10 и при църква №21, но те са разположени по западната крепостна стена с лице на изток към двора. Също там при църква №10, като част от северната оградна стена, но вече на манастира, има две големи помещения с лице на юг (вероятно трапезария и представително помещение-игуменарна). От вътрешната страна долепени по манастирските оградни зидове са разположени и монашеските сгради от запад и север с лице към двора на изток и юг при църква №14. На южната оградна стена на манастира при църква №21 също има разположена сграда вероятно с монашеските килии.

При Патриаршеския манастир монашеските крила са от север, а представителните помещения от юг и също долепени до ограждащата манастира стена.

Прави впечатление, че при всички манастири на Царевец без патриаршеския има наличие на многоделни сгради с малки помещения и една голяма двуделна сграда, което говори за уеднаквени - типизирани функции на помещенията. Изборът за разположението на манастири при църкви №9, №10 и №21 може да се определи по-скоро като „стратегически“ отколкото като „духовен“ избор. А дали не може да се говори за „войнстващо монашество“, съществуването на което засега не е потвърдено в Царствения град Търнов.

Формообразуването по скоро е продиктувано от терените особености, но е свързано със функционално изискване към сградите и помещенията разположени в манастирите, което по-горе се определи като „типизирани функции“.

Църква №10 засега е единствена по рода си „двуетажна“ с крипта.

Теренът върху който са фундаментирани манастирите не е еднороден, дори при църква №14 се налага използване на дървени пилоти. Градежът им е от камък, със стремеж да се изпълнява в хоризонтални редове. Използвани са ломени камъни, най-вече от местен сив пясъчник, споени с бял хоросан от вар и едър пясък. Лицата са оформени с по едри камъни, с добре обмазани фуги. Вътре зидът е с ядро от по-дребни камъни, заляти обилно с варо-пясъчен хоросан (опус циментикум). Лицева е зидарията само в суперструкцията. Основите са ивични, полагани в изкопи или върху скалата. При вкопаните нива, обработената лицева зидария е само към помещението. В изкопите за основи обикновено са нахвърляни камъни заляти с обилно количество хоросан. Основата е по-широка от суперструкцията на зида. В градежа, вътре в дебелината на зида са поставяни дървени скари от надлъжни и напречни греди - сантрачи, свързани с железни гвоздеи [34]. В планова структура Църква №10, №14 и №21 изцяло от север на Патриаршията са с една апсида, а Патриаршията и църква №9 са с три апсиди.

С изключение на Църква №21 за която има съмнения и то основателни, че е била засводена всички останали са кръстополни. Особена прилика в планово отношение може да се види при Църква №9 и Патриаршеската църква. Може да се каже, че църквите с една апсида са и много по-малки като формообразуване от триапсидните църкви.

Напълно обосновано и логично е съобразно дебелината на зидовете да се смята, че манастирските крила долепени до манастирските оградни зидове са били двуетажни, като втория етаж вероятно е бил с паянтова конструкция.

Наличието на декоративни панички, розети и др. в по-голяма част от манастирските църкви, дава основание да се допусне, че отвън фасадите са имали смесена зидария и са били разчленени със слепи арки, които са били богато орнаментирани. Археологическите проучвания потвърждават впечатлението, че всички черкви на Царевец и Трапезица са с малки размери около 14–20 метра дължина. Не мога да се съглася обаче, че те са сродни като строителни и като архитектурни принципи [14].

Към църкви №9, №10 и №14, в по-късен строителен период, параклисът е добавен като пристройка

3.2 Новият град

Разгледани Манастири в т. нар. „Нов град“ са „Великата Лавра“ - около църквата „Св. Четиридесет мъченици“, манастир около църквата „Св. Димитър“, Манастир „Св. Богородица Темнишка“ (неразкрит) и манастир „Св. Св.Петър и Павел“. Към тях неизменно трябва да бъде причислено и най-новото откритие на Проф. Хитко Вачев, а именно манастир „Св. Богородица“, в местност Френкхисар.

3.2.1 Проведени проучвания

Ат. Попов проучва манастирът „Великата Лавра“ около църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Няма данни кога точно се случва това, но преди да бъде проучен и описан от него, информация има от В. Берон, К. Иречек и К. Шкорпил. В началото на XX в., М. Москов започва проучвания на манастира около църквата „Св. Димитър“. Завършват ги Я. Николова и М. Робов.

3.2.2 Строителни периоди

Манастирът „Великата Лавра“ е в един комплекс с църквата „Св. Четиридесет мъченици“. От най-ранния период на манастира (XI-XIII век) е запазена голяма част от западната крепостна стена (X-XI век), използвана в случая като оградна. До нея са долепени седем и част от осмото, верижно свързани помещения. По източната страна на комплекса има частично запазени останки от поне пет, също верижно разположени помещения, чиито входи не са установени. Местоположението на католикона от това време не е известно.

Църквата от втория строителен период (първата половина на XIII век) отчасти го „възсяда“. Така трите структури са оформяли манастирския двор.

Третият период (XIV век) включва само и единствено укрепването на надлъжните стени на църквата. Сградата ѝ е включена в плановата схема на новоизградения манастир (втората половина на XIV в.). Тогава са построени екзонартекс, западното манастирско крило и т. нар. крипта, западната пристройка и галерии. Сградата от изток и южното крило са функционирали като трапезария и игуминарница.

В четвъртия период след (1393 г.), манастирът престава да съществува.

През първия етап на изграждане, църквата се състои само от наос и е трикорабна триапсидна. Най-вероятно, през този период църквата е кръстокуполна. При втория строителен период са установени две фази. При първата към църквата е пристроен нартекс. При втората се е наложило основно преизграждане на северните и западните стени на наоса и нартекса. Сега вече църквата със сигурност има кръстокуполен обем. Трети период първа фаза се

свързва с изграждането на манастира около църквата (малко преди средата на XIV век). Църквата не търпи значителни промени. Не е изключено тогава да е демонтиран куполът. При втората фаза (около средата на XIV век) от запад на църквата е построен голям засводен екзонартекс.

Манастирската църква „Св. Димитър“ е строена в два строителни периода и последствие е преизградена. След земетресението от 1913 г. от нея остават автентични основи, части от стените и апсидата. Тя е реконструирана през 1976-1985 г., при което са нанесени „непоправими щети“ на оригиналните ъ елементи.

Манастир около църква „Св. Петър и Павел“. Налични са два строителни периода. След анализи е установено, че по-късният от тях, като дата, се отнася към XVIII в. Сградата претърпява основно преизграждане, през XIV век. От север и юг на храма са пристроени галерии. Нартексът отново е преизграден, като над него е добавен купол. Към западната фасада на нартекса е пристроен без конструктивна връзка екзонартекс. След събарянето на екзонартекса през XIV век върху него е построена т. нар. западна пристройка, също изпълняваща ролята на екзонартекс с кула-камбанария над нея.

За **манастир „Св. Богородица Темнишка“**, на база сведения на Й. Алексиев за наличието на останки от сгради източно от църквата, Т. Теофилов изказва мнение, че те са част от манастирска обител. Манастирът е неразкрит. Все още продължават археологическите проучвания на **Манастир около църква „Св. Богородица“**, където авторът на настоящия труд е участник в екипа на Проф. Хитко Вачев, като архитект и проектант. Важно е да се подчертае, че това е „Богородичен“ манастир, но все още няма категорични факти сочещи, че това е спорния Богородичен манастир „Одигитрия“. На този етап на проучване могат да бъдат изказани следните предварителни виждания. Разкритият християнски храм е функционирал през столичния и следстоличния период на Търновград (XIII – XVI в). Първоначално, около средата на XIII в. е била издигната църква състояща се от олтар, наос и нартекс.

Констатираната ситуация в западната част, в който попада източната част на нартекса, дава основание да считаме, че фасадните части на църквата са били с украсени с керамопластични елементи. В края на 20-те години на XIV в. по неизвестни засега причини църквата е била разрушена. Изградена е отново през втората четвърт на XIV в. При това изграждане към възстановените олтар, наос и нартекс са пристроени галерия от север завършваща с параклис в източната си част, екзонартекс от запад и помещение от юг, което неизменно видяно и при църквите на Царевец сочи за вече период на манастирска църква.

Констатираната ситуация в екзонартекса дава основание да се предполага, че по време на този строителен етап екзонартексът и северната галерия са били оформени, като открита аркада стъпваща върху пилони по подобие на Св“ Четирдесет мъченици“ и „Св. Петър и Павел“.

3.2.3 Планова и обемна композиция, функционална схема

Планът на **Манастир „Великата Лавра“** включва западно крило, западна оградна стена, южно крило, южно уширение на източното крило, т. нар. „Крипта“ и параклис.

Църквата дели манастирския двор на две неравни части което е характерно и за Манастир при църква №10 на Царевец. В по-голямата северна част на двора, покрай западната му оградна стена, са разположени няколко помещения във верижен план по права линия. Това са монашеските килии

отворени към двора. Тук можем да видим прилика с разполагането на манастирите в хълма Царевец, там също имахме разполагане на монашеските килии от вътрешната страна на ограждащата манастира стена и също бяха отворени към двора. В някои от помещенията е констатирано производствена дейност. Северно от монашеските помещения, са основите на църква – крипта, ползвана до средата на XIV в.

Може да се допусне и наличието на втори южен външен двор, простиращ се до сградата с неустановено предназначение (жилищно– отбранителна кула или параклис). Представителни сгради с по-големи размери са разкрити покрай източната оградна стена. Три по- широки монашески килии има и в южната част на двора. Вероятно, църквата е строена след манастира. Това е нова строителна последователност за града, но ни най-малко странна, поради това че „Лаврите“ изначално са известни със своя идиоритмичен живот, които впоследствие се преобразява в киновиален. Манастирът е бил пряко подчинен на Патриарха, но е бил създаден от Царя.

- Църковна сграда и комплекс

Църковата е издигната преди разположените на запад, юг и север от нея екзонартекс, западната пристройка, западното, източното и южно крило и страничните галерии. В северозападния ъгъл на манастира е открито изцяло вкопано засводено помещение - „крипта“. Изцяло възможна хипотеза изказана от автора е, че всъщност това характерно строителство ни насочва към вече познатите ни „Катизми“, което покрива теорията, че първоначално манастира е съществувал идиоритмично, като скит. От изток се намират трапезарията и стопански постройки, а в западното крило се е разполагало монашеското общежитие.

Строителни материали и техники

Стените отвън са изградени от каменни и тухлени пояси. Камъните, различни по цвят са с грубо обработени лица, наредени със стремеж да се получи редова зидария. Тухлените редове не са изпълнени старателно.

Южната и северната са разчленени със слепи арки, стъпили върху нисък цокъл. Слепите арки са разположени на две нива. Архиволтът на арката е в смесена зидария.

За **църквата св. Богородица Одигитрия**, при този манастирски комплекс все още има разкрита само църковната сграда. Разкритата църква се състои от олтар, наос, притвор, екзонартекс които от север и юг са обхванати от галерии, завършващи на юг с параклиси. Сходна архитектурно-композиционна форма имат манастирските храмове от това време и това може да бъде видно в решението на църквите „Св. 40 мъченици“ и „Св. апостоли Петър и Павел“ в Търново и в Манастирите на Царевец. По план църквата се състои от олтар, наос, нартекс, екзонартекс от запад, галерия от север, която на изток завършва с параклис и долепено към южната стена помещение. Северната галерия се простира по цялата дължина на постройката. Вероятно в източния си край тя е завършвала с параклис.

Строителни материали и техники

Субструкцията на храма е изградена от ломени камъни обилно залети с хоросан. Като сполии са употребени части от две антични колони.

Суперструкцията е оформена посредством редова зидария, изпълнена от дялани варовикови блокове с размери, а емплектонът е от необработени средно и дребно форматни камъни обилно залети с хоросан. В градежа на

сградата са използвани тухли, вероятно оформящи редуващи се пояси. За украса на фасадите са използвани керамопластични елементи в две разновидности – панички и четирилистници. За изпълнение на сводовите конструкции на същинската църква е използван бигор.

Манастир около църква „Св. Димитър“ се състои от три крила изградени от юг, изток и запад. Оформеният голям вътрешен двор е от север и е затворен между храма, източното и западното манастирско крило.

Църква „Св. Димитър“ заема южната част на манастирския двор. Южно от нея е разкрита друга еднокорабна църква.

Манастирът е киновиален. Източното, както и западното манастирско крило, са разгърнати северно от църквата. Източното се състои от две отделни сгради, по-малката от които е южната.

Църковна сграда и комплекс

Църквата „Св. Димитър“ е построена на десния бряг на р. Янтра. Ситуирана е в долната махала, срещу „Старата митрополия“ и откъм югоизточната страна на Трапезица.

По план тя принадлежи към ранната форма на варианта еднокорабна еднокуполна църква с две двойки пиластри към надлъжните стени, като западните са в ъглите на наоса по подобие на Църква №14 на Царевец.

Църква № 2 е е цимериална (гrobiщна).

- Строителни материали и техники

Комплексът е изграден от грубо обработени камъни, с приблизително правоъгълно лице. Отвън зидарията е от ритмично редуващи се пояси, от каменна и тухлена зидария.

За разлика от всички разгледани до сега **манастири**, **„Св. Богородица Темнишка“** се смята само за хипотеза. Въпреки всичко, за него се знае, че е строен в края на XII в. Бил е разположен северно от манастира „Великата лавра“, а манастирската църква е запазена до 1872 г. Ф. Каниц прави рисунка на една от страничните ъ фасади. Фасадните ъ стени са прорязани със слепи ниши и пиластри. За съжаление, върху основите на средновековната сграда е построена настоящата църква „Успение Богородично“. Ф. Каниц изтъква, че в тимпаните отвън имало рисувани елементи. Западно от нея се издига **църквата „Св. Св. Петър и Павел“**, която също е манастирска. Издигането на монашеската обител става през 1221-1237 г. Разкрити са няколко сгради, разположени западно и южно от храма. В обособен двор, намиращ се югоизточно от католикона е принадлежащата към комплекса църква „Св. Иван Рилски“. Строежът ъ е бил едновременен с този на манастирското общежитие.. Н. Оваров предполага, че анексите е възможно да са скриптория на един от най-представителните търновски храмове. Според Н. Тулешков това не е параклис, а съдохранителница и отнася строителството ъ към времето на Второто българско царство.

Хранителният блок се намира в източната част на поредица от сгради. Функционално той е свързан със стопанските постройки, намиращи се извън източната ограда посредством вход. Вероятно до означената „магерница“ се е намирала трапезарията, а след нея са следвали жилищните помещения. В северната част на западното крило, в близост до входа към комплекса, са се разполагали библиотеки и канцеларии. Сградите към вътрешния двор са били двуетажни, с двускатни покриви. Обиколните галерии са характерни за случаите, когато църквата се превръща в манастирска и е пряко продиктувано

от литургията на монасите, което напълно се потвърждава от дотук разгледаните примери. От лявата ѝ страна, под земята се намират четири изби, които са от различни строителни периоди.

3.2.4. Общи характеристики и различия в манастирите на Новия град:

След анализ на разгледаните манастири в „Новия град“ се установява, че планирането им е съобразено изцяло с конфигурацията на терена. Същия е подходът и при манастирите на хълма Царевец, но докато там се забелязваше повече стратегия свързана с фортификацията, то тук те са разположени свободно в рамките на „Новия град“ със стремеж да са в непосредствена близост до реката и с площ на манастирите, която да задоволи изискванията на тогавашното монашество. Манастирските църкви „Св. Петър и Павел“, „Св. Димитър“ вероятно „Св Богородица“ са разположени свободно в манастирския двор. Единствено „Великата Лавра“ досущ наподобява Манастирските комплекси на Царевец при Църкваи №9, №10, №14 и №21, но вероятна причина за това е първо че мястото е по наследство и се „преизползва“ и второ че изграждането им е в приблизително еднакви за времето строителни традиции.

При всички разгледани манастири, монашеските килии са разположени гранично с една от крепостните или манастирските стени.

В техниките на строителство има прилики и разлики. При някои от черквите се виждат обработени камъни, в другите са груби и необработени. Споени са с бял хоросан. За изравняване на каменните редове са използвани вътрешни дървени сантрачи. Очертава се вероятност манастирските комплекси в подножието на Новия град да са третирани по-свободно, даващи възможност за индивидуална изява на майсторите, но следвайки вече установен модел.

И в разглежданите манастири на новия град, както и на Царевец се установяват различни строителни периоди за да се достигне до изискуемите архитектурни и богослужебни условия, така че църквата да обслужва манастира които се изгражда около нея.

Тук се появяват и „гrobiщни църкви“, като част от манастирския комплекс.

При общата планировка се наблюдават значително по-големи на брой, размери и обхват манастирски крила за многобройната манастирска общност. Налични са многоделни по-големи помещения, което е насока за многообразие и попълване на изискуемите по канон манстирски функции.

Възможна теория е манастирите на Царевец да са били основно в услуга на Патриарха, което обосновава и тяхната малочисленост, а тези в подножието на крепостта да са обслужвали основно Царя където е и „Великата или Царска Лавра“.

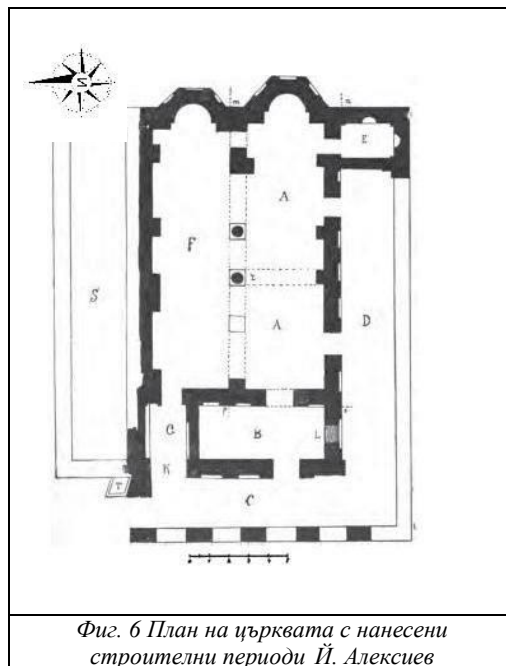
3.3. Манастири в крепостта Трапезица - планова и функционална схема

3.3.1. Проведени проучвания

Манастирът „Св. Йоан Рилски“ е с най-голямата църква № 8. При направеното тук изследване са използвани планове на Й. Алексиев и на С. Покровски. По-късните проучвания датират от 2008 - 2009 г.

3.3.2. Строителни периоди

За Църква № 8 в манастира „Св. Йоан Рилски“ Н. Мавродинов приема, че е построена от цар Иван Асен, за да приюти мощите на Иван Рилски. В разпределението с нанесени строителни периоди (Фиг. 6) е показана Малка южна църква построена през 1195 г., свързана с пренасянето на мощите „А“. Следва събаряне на северната и западна стена и изграждане на нова църква с тристенна апсида, долепена до първата, така че новата сграда има две апсиди „F“. Изграждане на галерия с крипта в източния край и оформяне на общ нартекс „B“. Изграждане на водохранилище „S“ по дължина на северната стена на черквата. Оформяне на Г-образна галерия от запад и югозапад също и изграждане на манастирските постройки „C“ и „D“. Изграждането на манастира може да бъде отнесено към средата на XIII в.

3.3.3 Планова и обемна композиции

Манастирът „Св. Йоан Рилски“ с църква № 8 се намира на югоизточния край на Трапезица и е най-голямата църковна постройка.

- Църковна сграда и комплекс

Първоначално тя е била малка и тясна, а в последствие е разширявана и уголемявана. От запад се пристроява нов нартекс и екзонартекс, който образувал галерия продължавала и от юг. В дъното на южната част, в дясно от олтара, била построена правоъгълна крипта, в която се влиза през олтара. Северната нова част на църквата също е с апсида на изток, широка и дълбока, колкото апсидата на стария храм и също тристенна отвън. По цялото протежение на северния зид се намира голям резервоар.

Строителни материали и техники

При изграждането на църквата и манастирският комплекс е използван строителния метод „*semi opus mixtum cum ligno*“

3.3.4. Общи характеристики и различия

Първоначално се проучва североизточната част на хълма и се открива голяма кръстокуполна църква, която според Берон е построена от цар Иван Асен I. Той смята, че тя е „Св. Петър и Павел“, и че там са били мощите на Гавраил Лесновски“.

Култовите сгради са с правоъгълен план и ос изток-запад. Плановата им схема е заимствана от най-старата църква на Трапезица - „Св. Димитър“. В плана им не съществуват белези, които да предполагат употребата на куполни конструкции. Черквите са били с масивни стени, малки по размер и лошо осветени. Прозорците са били малки и сводести.

3.3.5. Обобщена систематизация

Тъй като има информация и данни само за един от манастирските комплекси, другият е манастир с положени мощи на Гавраил Лесновски, който

все още няма сигурна информация. Поради тези факти няма как да дадем обща систематизация. Всичко характерно за тях е описано по-горе.

3. 4. Извънградски манастири

3.4.1. Проведени проучвания

В резултат на проучването са установени шестнадесет извънградски манастира. Те са разположени на различно отстояние от Царевец, Трапезица и Новият град. Първи теренни описания на Килифаревския манастир са от 1903 г. от Йордан поп Георгиев. През 1942 г. Н. Станев обхожда Средновековния Килифаревски манастир и констатира многоделни сгради във верижен план покрай източната и южна крепостна стена. Хълмът е познат като топонимите Царски пирг, Старото манастирище, Стражницата, Калето. През 1953 г. архимандрит Инокентии и проф. Пашев проучват старините и коригират измерванията на Н. Станев. През 1974-1978 проучвания провежда Я. Николова. В крепостта са разкрити множество едноделни и двуделни постройки и 2 църкви от 12 и 14 век.

За манастир „Св. Преображение Господне“ над гр. Лясковец е известно, че на мястото на стария манастир са проведени разкопки през 1952 г., но резултатите не са обнародвани. Разкрита е част от апсидата на манастирската черква, по която е имало фрески. Намерени са кръгли и четирилистни декоративни панички, както и глинени съдове. През 1991 и 1992 г. наново се провеждат разкопки, при които черквата е доразкрита. Стените ѝ са запазени сравнително високо и са украсени със стенописи.

Няколко години по-рано, през 1932 г., за манастир недалеч от кв. „Чолаковци“, пише К. Шкорпил [39], в „План на старата Българска столица Велико Търново“. През 1932 г. манастирската черква е разкопавана от иманяри. По терена се установяват и други сгради, разположени около нея. Датира се от времето на Втората българска държава. Шкорпил съобщава и за средновековен манастир в „местността Клисе баир“, между селата Шемшево и кв. Чолаковци. Манастирът „Св. Николай Чудотворец“ (Капиновски манастир). За него Н.Станев смята, че е основан през 1288 г. и обновен в днешния си вид през 1835 г. За него не са правени археологически проучвания. Според камък, вграден в стената на днешната черква, средновековният манастир е основан от монаси дошли от по-стар манастир. Той се е намирал в м. Градището, при стария мост над Капиновска река.

При изкопни работи за строителството на яз. Йовковци са разкрити основи на стари сгради, зидани от ломен камък на бял хоросан. Предполага се, че са от друг средновековен манастир, информация за който е оставил Д. Цончев.

В групата на извънградските манастири е и „Св. Архангел Михаил“ в Дряново. Предполага се, че първоначално е бил изграден през 1186 г. От основните зидове, останали в местността Малкия и Големия Архангел, както и от данни от съществуващите скитове се прави извод, че манастирът е имал средновековен период.

За два средновековни манастира край село Беброво съобщава Д. Цончев. Проучвания и на двата обекта не са правени. Някои от манастирите са продължение на средновековните, а други са изместени в близост до тях. Повечето от предполагаемите места на средновековни манастири не са проучвани чрез археологически разкопки.

Има няколко манастирски комплекса, открити „случайно“. Н. Станев провежда сондажи и разкрива основите на манастирска черква и на сгради около нея. Той смята, че това е **манастирът „Св. Марко“**. Друг представител на тези манастири е **разположен на сливането на р. Марянска с р. Костелска – при с. Марян**. Чрез археологически сондажи е установено наличието на голяма средновековна черква. Друга легенда е за **„Св. Богородица Одигитрия“ при Света гора търновска**. От преписка в старобългарска книга се знае, че в местността Устето има манастир. Н. Ангелов приема, че местността е в района на гара Търново. Към манастирите - легенди можем да приобщим и **манастира „Св. Архангели“ край с. Присово**. По предание той е в местността Старата могила, северно от сегашния манастир „Св. Архангели“. По повърхността там са намерени ломени камъни и късове от керемиди.

3.4.2. Строителни периоди

Манастирът „Св. Преображение Господне“ не е разположен на мястото, на което е бил през Средновековието. Можем да заключим, че те са два по „наследство“. Друг извънградски манастир с два строителни периода е **„Св. Троица“ (Шишманов манастир)**. Разположението под скалите напомня за атонските манастири. Първоначално черквата в комплекса е много малка и е свързана с идиоритмичния монашески живот. Около нея е имало няколко малки килии. Тази черква е била разрушена през 1847 г. На малка плочка е била изписана годината на построяването, а именно 1070 г. През 1856-57 г. на северозапад, не далеко от манастира, е намерено каменно здание, което се определя като черква „Св. Никола“. Тези данни, както по-горе е споменато, ни дават основание да кажем, че и той е имал два основни строителни периода свързани по-скоро с преизграждане и ново ситуиране както при „Преображенския манастир“.

При Средновековния **Килифаревския манастир** също са установени два основни периода на строителство, първият в началото на VI в. и втори от края на XI в. През 1973 г. има изготвена проектна документация от арх. Лефтеров и негов колектив, която показва етапи на строително възстановителните работи, но нереализирани.

3.4.3 Планова и обемна композиции

Плановата структура на средновековния **манастир „Св. Преображение Господне“**, изграден в края на XII в. е проучван от К. Попконстантинов, но с недостатъчна изнесена информация. Разкрита е църквата, но към днешно

време може да се каже че е вече несъществуваща, поради неприложена консервация и реставрация (Фиг. 7).

Фиг. 7 „Преображенски манастир“, руини (Сн. Автора)

Разположен на 0,5 км. от сегашния манастир над левия бряг на р. Янтра. Разкрити са основите на малък храм с правоъгълен наос и нартекс. Разкрити основите на малък параклис. На база стиловите особености паметникът е датиран втората половина на XIII, първата пол. на XIV в. Според Х. вачев и на базата на ферман от 1832 г., той изказва предположение че църквата на манастира е обновена върху

средновековната. За проведените през 1952 г. разкопки не са обнародвани резултати. Разкрита е част от апсидата на манастирската църква, по която е имало фрески. През 1991 и 1992 г. се провеждат разкопки при които е доразкрита църквата. Стените са запазени сравнително високко и са украсени със стенописи.

Друг извънградски манастир - „**Св. Троица**“ (**Шишманов манастир**) - се намира на северозапад, на приблизително същото отстояние (8 км.) от гр. В. Търново. Построен е на десния бряг на р. Янтра, в прохода „Дервент“, под висока скалиста местност. За жалост няма цялостна схема на разположението на манастира, поради неговото преизграждане. Руините на манастирът „Св. Троица“ са на десния бряг на р. Янтра на 7 км. северно от В. Търново. К. Шкорпил разчиства основите на манастирската черква. Тя е еднокорабна, с получилиндрично сводово покритие и една полукръгла абсида. Манастирът „Св. Троица“ е разположен под скалния венец на пролома Дервент, на десния бряг на р. Янтра.

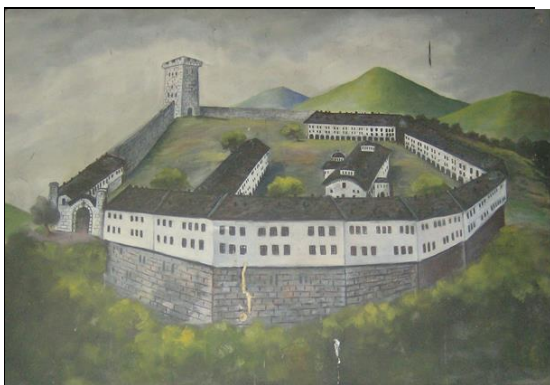
Строителни материали

Зидарията е от едри ломени камъни, свързани с бял хоросан.

Друг манастир от групата на извънградските е **Килифаревският**. Средновековният манастир е проучен от Янка Николова след проведени археологически разкопки между 1974 и 1988 г. Хълмът е познат с топонимите Царски пирг, Старото манастирище, Стражницата, Калето. Първите теренни описания на манастира са от 1903 г. от Йордан поп Георгиев. Манастирът е с централен план и с общо четири манастирски крила. Северното, източното и западното затварят голям вътрешен двор.

Няколко единични постройки са разположени между източното и южното крило на Килифаревския манастир. Предполага се, че най-северната от тях е била манастирската игуменарница. Непосредствено пред нея е издигната малка еднокорабна черква с нартекс. По запазените отвън стени, има пиластри, които ги разчленяват и образуват слепи аркирани ниши. Фасадите са богато украсени със керамопластична украса - панички и четирилистници в червен и зелен цвят. Това отнася черквата към архитектурата на търновско - месемврийската архитектурна школа.

Стопанският сектор е отделен в западната част на комплекса в реконструирани казармени помещения. На южната страна на алеята се намира преустроената като черква голяма трикорабна ранновизантийска базилика. Установените в това крило находки – писала и пособия за производство на пергамент, както и спецификата на неговото планово оформление, го определят като манастирски скрипторий. Южно от манастира, непосредствено извън оградния му зид, са установени останките от три отшелнически килии. В нарисуваната през XX век от Недялко Каранешев картина също са означени крепостна стена и манастирски сгради около нея, а в средата е нарисувана

Фиг. 8 Картина Недялко Каранешев (Сн. автора)

голяма черква с базиликален план (Фиг. 8).
Строителни материали

Запазените отвън лица на стените имат богата керамична пластична украса от панички и четирилистници в червен и зелен цвят. Зидарията се състои от едри ломени камъни, свързани с бял хоросан.

Манастирът „**Св. Св. Петър и Павел**“ над Лясковец („Лясковският манастир“, наричан още Петропавловски) е от 14^{-те} манастира изградени около Търново, по времето на Втората българска държава.

Според преданието, манастирът е построен по времето братята Асен и Петър, на сегашното си място върху хълма, където някога е имало крепост.

Черковна сграда и комплекс

От храма са запазени само апсидата и отчасти южната и северната стена на височина до 1 м. В план е правоъгълна постройка с тристенна апсида и нартекс, покрита с полуцилиндричен свод. Олтарът не е отделен от наоса. В североизточния му ъгъл е направена полукръгла протезисна ниша, а от другата страна има четириъгълна диакониконна ниша. По градеж и план черквата се отнася към XIV век.

През 2018 г., във връзка с инвестиционни намерения и в полза на настоящото проучване, е извършено архитектурно заснемане и проект от автора на настощия труд. Изследването, дава информация за направените тук анализи и класификации и представлява основа за изготвяне на реален архитектурен проект.

Строителни материали

Вътрешните стени на двете крила са изградени с тухли, които към момента на направения анализ са в добро физическо състояние. За разлика от тях, стените на черквата са от каменна зидария. Основите ѝ стъпват върху съществуващата материкова скала. Таванът в помещенията е от мазилка или асма-таван. Покривът е многоскатен, с дървена конструкция и е в добро състояние.

За разлика от манастира „Св. Св. Петър и Павел“, **средновековният манастир „Св. Четиридесет мъченици“** в с. Мерданя, все още е отбелязан само като местонахождение. Чрез иманярски изкоп са разкрити части от дебела оградна стена. В местността Ушите, на около километър от днешния, са намерени развалини от средновековния манастир, датиращ от времето на цар Иван Асен II.

Строителни материали

За откритата дебела оградна стена сведенията са оскъдни. Знае се само, че е изградена от ломени камъни споявани с бял хоросан.

Такъв тип манастир, неразкрит или който е само легенда е и **манастирът „Св. Марко“**. От предания и легенди знаем, че е разположен на 1,5 км южно от В. Търново в м. Трошана.

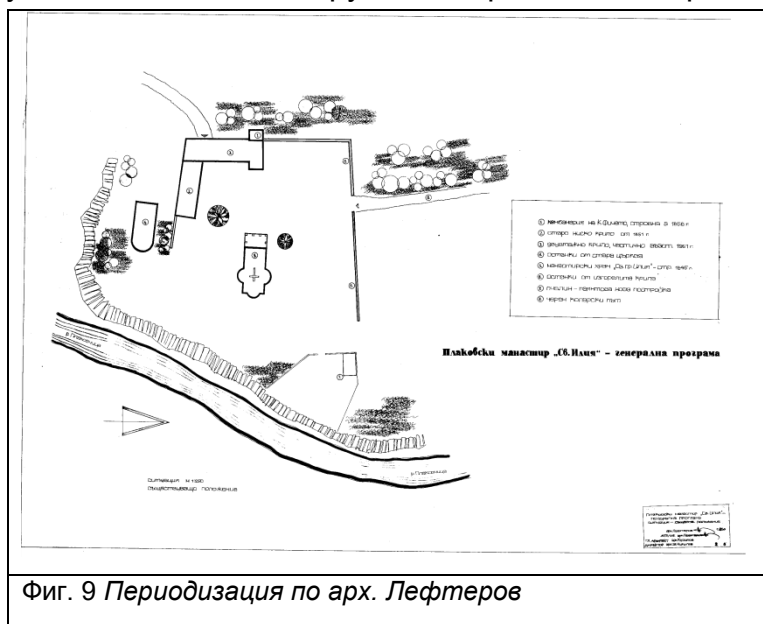
Предание за друг такъв манастир има и в м. Стара могила“ до с. **Присово**. За съществуването му свидетелстват пръснати по терена ломени камъни, късове от керемиди и битова керамика.

„Плаковският манастир“ е основан по време на Втората българска държава, вероятно през 1280 година. Не след дълго, при падането на България под турско робство, е бил разрушен, както и много други български манастири.

Днешният облик на манастира започва да се очертава след 1845 г. Тогава са построени черквата, манастирските жилищни сгради и кулата – камбанарията (Фиг. 9).

Черковна сграда и комплекс.

Черквата „Свети Илия“ е от атонски тип, който е характерен за периода на Втората българска държава. Представлява продълговата, еднокорабна, просторна сграда. Куполът ѝ е огромен, конусообразен и лежи върху цилиндричен барабан. От изток има три високи еднакви

полуцилиндрични апсиди и открита нартика (екзонартекс) от западната страна, с масивни цилиндрични колони, капители и арки.

Долепени до камбанарията са двуетажните жилищни крила с Г-образна форма, които през 1949 г. са унищожени при пожар.

Проекти и проучвания са направени с цел допълване и разширение на знанията за настоящата разработка, но и не само. Разработеният от автора проект е одобрен от всички институции, нужни за започване на реставрационни дейности, на територията на България. Но църковното настоятелство все още чака финансиране, и проблемите във физическото състояние на манастира се увеличават.

Последният извънградски манастир, който ще разгледаме като планова структура, строителни материали и сгради в комплекса е **манастирът „Св. Николай Чудотворец“ (Къпиновски манастир)**. Точната дата на съграждането на манастира не е известна, но от надпис върху корнизата на апсидата на манастирската църква се знае, че още през 1272 г. на това място е бил издигнат храм, наименован „Св.Троица“, по времето на цар Константин Асен - Тих (1257 – 1277г.). Има и предположения, че манастирът е основан от неговия предшественик - цар Иван Асен II (1218-1241).

Манастирският комплекс включва стопански и жилищни сгради, съборна църква, два параклиса и кладенец-аязмо. Погледнат от север, манастирът има вид на средновековна крепост. В продължението на източната част на жилищните сгради, на втория етаж, се намира параклис.

• Църковна сграда и комплекс

Съборната църква "Св. Николай" по план е еднокорабна, едноапсидна, безкуполна сграда с продълговат наос, предверие и допълнително пристроена от запад открита дървена нартика.

Обобщена систематизация:

- Строителни периоди

От приложения писмен анализ можем да заключим, че тук има еднороден брой сторителни етапи, два от манастирите, а именно Манастир „Св. Троица“ – Шишманов манастир и Манастир „Св. Преображение Господне“ са с два строителни периода, докато Килифаревския манастир има четири, които са показани от арх. Лефтеров. За другите няма данни за строителни периоди, или сигурни източници за съществуване.

- Наличие на параклис.

Можем да кажем, че при добре проучените манастирски комплекси, а именно: „Плаковски“, „Св. Преображение Господне“ и манастира „Св. Троица“ има сигурни източници, чертежи и доказателства за наличие на параклис.

- Наличие на жилищна сграда

В по-голямата си част манастирите имат жилищна сграда, поради тяхното функционално и експлоатационно значение. Тук също преобладава наличието на жилищни сгради, а именно при манастирите: „Св. Преображение Господне“, „Св. Троица“, „Плаковски“, „Къпиновски“, „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“ и „Килифаревски“ манастир.

- Наличие на трапезарии

Както при манастирите в Новия град, трапезария се забелязва почти при всички разглеждани манастири, като разположението и е по периферията.

- Наличие на монашески килии

При всички разглеждани извънградски манастири има монашески килии, това се дължи именно на това, че е имало нужда църквите да станат манастирски, за да имат монасите място, което да обитават. При манастирите на Царевец, Трапезица и Новия град имаме същата статистика.

Обоцени изводи за глава Втора:

Разглеждането на характерни примери за достигнали до наши дни „средновековни“ манастири може определи актуалното им състояние за изготвяне на оценка, която да послужи като препоръка за опазването им.

Разгледаните манастири на хълма Царевец, навеждат на мисълта, че там е имало наличие на степенуване или подразделение на отделните комплекси. В укрепените части на града композиционен център в пространствената организация е Патриаршеският храм, а периферията е заета от другите манастири.

Градежът е от камък, със стремеж градежът да се изпълнява в хоризонтални редове. Използвани са ломени камъни, най-вече от местен сив пясъчник, споени с бял хоросан от вар и едър пясък. Лицата са оформени с по едри камъни, с добре обмазани фуги. Вътре зидът е с ядро от по-дребни камъни, заляти обилно с варопясъчен хоросан (опус циментикум). Основите на зидовете са положени върху здрава почва или върху скала. Лицева е зидарията само в суперструкцията. Основите са ивични, полагани в изкопи или върху скалата. При вкопаните нива, обработената лицева зидария е само към помещението. В изкопите за основи обикновено са нахвърляни камъни заляти с голямо количество хоросан. Основата е по-широка от суперструкцията на зида. В градежа на определени разстояния вътре в дебелината на зида са поставяни дървени скари от надлъжни и напречни греди, свързани с железни гвоздеи (сантрачна система). За строителството при Трапезица са използвани и материали от руините на античния Никополис ад Иструм. Освен за градежи, камък е използван и за архитектурни детайли и декорации: колони, бази, капители, стъпала, фризове и др. Настилките на подовете са от неправилни

плочи без никаква спойка или от квадратни тухли. В един случай (в черква номер 5) е от мозайка. Някои от черквите (номер 14) очевидно са имали подници (зимници), с което може да се обясни голямата дълбочина, на която стигат основите на стените. За външната украса на сградите са били употребявани различни материали. На първо място за тази цел е използвана тухлата. Употребявани са и къси керамични тръби, дълги около 20 см., завършващи с разлат кръгов или кръстовиден край. Те са в естествен цвят или са гледжосани в зелено и по-рядко в оранжево. Били са вграждани в концентрични на арките на прозорците и вратите ивици (фризове). Дворът е основно свързващо звено. Разположението на манастирите е съобразено изцяло с конфигурацията на терена.

Във всички разгледани по-горе манастири можем да дадем прилики и разлики, като метод за най-лесен извод съм избрал няколко отделни подтипа и класификации, които ще помогнат за по-бързото и лесно намиране и класифициране на сегашните и бъдещи открити манастирски комплекси.

Този тип подредба и анализ дава възможност данните извадени от този научен труд да бъдат допълвани и доработвани, по всяко време и от всеки изследовател.

За систематизиране и класифициране се използват различни критерии като местоположение, реставрация по автентични данни, хипотетична реставрация, консервиран или само открит, намирането на манастирски останки вследствие от иманярски набези, проучватели и датировка, тип сгради в манастирския комплекс, строителна техника, разположението на сградите в комплекса, разположението на двора и цялостната концепция на манастира.

ТРЕТА ГЛАВА

Съвременно състояние на средновековното манастирско наследство от XII – XIV в. в България.

1. Реконструкцията и реставрацията през погледа на нормативната уредба.

Актуален е въпросът за опазване на културното наследство в наши дни. За това е необходимо да се проследи развитието на средновековния български манастир след 1396 г. до наши дни за да се направи опит за определяне на неговата „средновековна автентичност“.

Може би най-доброто определение за автентичност е дадено в „Документът от Нара относно автентичността (1994)“

Венецианската харта (1964) ни указва, „реставрацията свършва там където започва хипотезата“.

Археологическата реставрация и „Атинскатанската Харта за реставрация на исторически паметници (1931)“ отричат възстановяването в случай, че то не се основава на абсолютно достоверни данни за самия паметник, а само на хипотези.

Закона за културното наследство третира основно три термина, които могат да се считат за заемка и пряка интерпретация при отчитането на принципите заложиени в международните харти.

"Реконструкция по автентични данни на недвижима културна ценност" "Адаптация" и "Интегрирана консервация" .

За да можем да се даде точна оценка за общата автентичност, ще се разгледа развитието на четири представителя на основните групи манастирски комплекса с приложена реставрация през годините, като се оцени тяхната автентичност, целесъобразност и подход при реставрацията. Ще се разгледа тяхната техника и ще се оцени тяхната приложимост и автентичност.

- *Патриаршески комплекс на „Царевец“*
- *Манастирът „Великата Лавра“ около църквата „Св. Четиридесет мъченици“*
- *Манастирът около църква №8, Трапезица*
- *Плаковски манастир*

2. Методи на реставрация и оценка на автентичността.

2.1 Патриаршеска църква

Автор на архитектурния проект и проект за реставрация на Патриаршеския комплекс, е арх. Боян Кузупов, който използва направените до този момент проучвания от Великотърновския филиал на НАИМ към БАН, най-вече за третия период от съществуването на манастира - XII – XIV век. Но и сам задълбава в темата. Тъй като няма запазени рисунки или оригинална проектна документация на Патриаршията, можем да кажем че проектът на арх. Боян Кузупов е „хипотетична възстановка“. За да дадем цялостна оценка на автентичността на определения обект може би трябва да разгледаме не само обемното възстановяване на паметника, но и политическите намеси по онова време. Режимът предвижда цялостно изграждане на Царевец, така че да изглежда повече внушително, отколкото исторически достоверно. Подхода приложен в реставрацията на патриаршеската църква е неговото пълно възстановяване, което към момента носи позитиви на града от туристически интерес,

посещаемост, но не се вижда ясно отделено пространство на това което реално е автентично наистина. Днес Царевец е един от най-посещаваните туристически обекти в страната, може и дори Велико Търново нямаше да е това което е, ако не беше извършена цялостната реставрация „до зъбер“ на „Патриашеския комплекс“. Със сигурност обаче никой по онова време не се е съобразил, с принципите приети в международните харти за опазване на културното наследство, а усилията са били насочени целево, към възвеличаване на Българската история, чрез изкривяване на архитектурната действителност за постигане на видим „архитектурен романтизъм“.

Един от най-пресните примери за изцяло възстановен обем, но с изцяло различен подход са обектите на Едоардо Тресолди. Той е италиански скулптор. Прави почти прозрачни скулптури, използвайки телени мрежи и често ги позиционира на обществени места. Каквото и да кажем да този човек и неговите проекти ще е малко, той може би дава един от най-съвременните и правилни примери как трябва да се реконструират, обекти с национално значение от недвижимото ни културно наследство. Един от неговите емблематични обекти е Археологически парк Сипонто (Фиг. 10). Тук посетителят на обекта, може да

Фиг.10 Изглед към основите на старинната базилика „Санта Мария ди Сипонто“ Giacomoto Pire

види как е изглеждала базиликата, без нейната автентичност да бъде загубена, а напротив, тя е запазена изцяло и дори защитена след прилагането на настоящата реконструкция, а визията е уникална. Тук той също дава паралел за нощно шоу на базата на „Звук и светлина“.

Цялостната идея за такъв тип реставрации „до зъбер“ особено в днешно време е абсолютно неприемлива, освен ако нямаме именно тези сигурни факти,

доказващи неоспоримо „автентичността“ на възстановката.

2.2 Манастирът „Великата Лавра“, около църквата „Св. Четиридесет мъченици“

Фиг.11 Църква „ Св. Четиридесет мъченици“. Макет - Хипотетична реконструкция - Т. Теофилов

В 2004 г., по проект на търновския архитект Теофил Теофилов църквата е обновена от специализираната държавна фирма „ЕАД Реставрация“ (Фиг. 11). Тук принципа за възстановяване на обема е същият както при патриашеския комплекс, използвани са същите принципи на работа, тук също хипотезата е повече от автентичните – оригинални податки и данни. Тук политическата намеса също играе голяма роля, както и при патриашеския комплекс, макар и в днешни

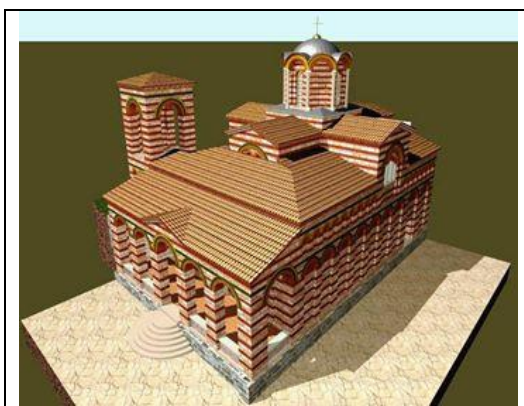
дни. Тогава на дневен ред е бил проектът за консервация и реставрация на арх. Боян Кузупов, който предвижда да бъде възстановена от

съвременни материали и върху нея да има „стъклен похлупак“. Което до някаква степен е по правилно, като принцип за опазване и вероятно като поука и лично убеждение на арх. Кузупов, предвид вече проведени реконструкции по негови проекти, но под политически натиск. Дали има друг начин да покажем църковните обекти, като туристически, дали е възможно да постигнем същият туристически наплив към обектите, без да нарушим тяхната функция. Добър пример за намеса както в обемна композиция така и в функционална е Птуйският манастир, които се превръща в концертен център за изпълнение. Автор на проекта е „Enota“, проекта е реализиран през 2013 г., три години след като е проектиран. Манастирът „Птуй“, разположен в Птуй, Словения. Авторът на проекта показва уважение и подход към оригинала, както с опитите и успехи за минимална намеса върху оригиналните структури с новата функция, така и с чистотата на дизайна на интериорното пространство, с което той цели да подчертае и посочи оригиналната структура като основа на акцент.

Проблемът обаче в реконструкцията на „Св. Четиридесет мъченици“ не е само функцията, а и цялостната реконструкция на обема с трайни материали, което я прави необратима. А когато погледнем към Закона за културното наследство, който казва че такъв тип реконструкция е допустима, само при наличие на автентични данни, но как може да дефинираме автентични данни, дали е допустимо. Ето в случая на „Св. Четиридесет мъченици“ е имало автентични данни, имало е множество изследователи, но част от хипотезите направени от арх. Теофил Теофилов, могат да бъдат оборени в наши дни.

2.3. Манастирът „Св. Йоан Рилски“, църква номер 8

Архитект Пламен Цанев е изработил 3D обемна графична хипотетична възстановка (Фиг. 12). Тук вече виждаме съвсем различен подход за

Фиг.12 Графична-хипотетична възстановка на църква №8 на Трапезица по арх. Пламен Цанев

консервация и реставрация на археологическите разкопки, тук отново туристът може да види цялостната композиция, но без да нарушава оригинала и без да се изгражда от трайни материали върху автентичните останки. Запазен е оригинала, който обаче в случая освен че има нужда от спешна реставрация, но и не е експониран по подходящ начин. Разкрит и проучен археологически обект, който е в риск да бъде загубен, поради неправилно прилагана методика по консервационно – реставрационни работи. Липса на адекватна социализация към и за обекта, както и абсолютно неподходящото му експониране.

Практиката „временни защитни покрития“ да се превръщат в постоянни е повсеместна, това за съжаление води до пълна загуба на разкритата, чрез археологията архитектура.

Един интересен архитектурен подход към такъв тип обекти можем да видим в сърцето на Аахен, с изглед към прочутата му катедрала. Там се намира най-обичаният вътрешен парк на града, градината Елисен.

Архитектите от „Kadawittfeldarchitektur“, използват обичайните стъклени витрини, намиращи се в градския контекст, а конструкцията от неръждаема стомана обхваща необходимото стъклено заграждение. Така се създава

вълнуваща междинна зона, отваряща се към околния парк, канейки човек да си почине или да се наслади на градската история – съзерцателно убежище сред градската суматоха. Външната обвивка се състои от два деликатни слоя диагонално припокриващи се стоманени профили. Това може да е начин за бърза реставрационна намеса с минимални средства, и бързо одобрение от одобряващите органи в България, с изграждането на програма за аварийна защита на археологическите обекти в България.

2.4. Плаковски манастир.

Плаковският манастир "Св. Пророк Илия". Като проектант по консервационно -реставрационните и ремонтно-възстановителните дейности на манастира имам възможност да изложа разбиранията си по въпроса за методите по опазване на недвижимото културно наследство в неговата многослойност. По същество обекта е съставен от няколко подобекта. Съществуващо манастирско крило една част от което с приложена реставрация от НИПК, изгоряло манастирско крило (изчезнал обем), манастирска църква (атонски тип) и средновековна църква с налична суперструкция (археология). Най-общо казано тук се приложиха принципите по консервация и реставрация на църквата. Консервация, реставрация и адаптация на съществуващото манастирско крило. Възстановяване-реконструкция по „автентични данни“ на изгорялото манастирско крило. Консервация, експониране и адаптиране на останките от средновековната църква.

За отчитане на актуалното състояние на обектите се изготви подробно архитектурно заснемане с детайли и фотодокументация. Архитектурното заснемане отчете и патологиите довели до недоброто и предаварийно състояние на съществуващите сгради.

С проекта се предвиждат мерки целящи пълна реставрация с последваща консервация на църквата и южното манастирско крило без никаква друга намеса. Автентичността които носят тези две сгради е задължително да бъде запазена и това е заложено с технологията по изпълнение на реставрацията. Западното манастирско крило е вече със загубена автентичност именно поради това, че вторият му етаж също е пострадал от пожара и това е наложило неговото преизграждане. При проведеното от НИПК строителство са отливани стоманобетонени конструкции за укрепване на крилото, но без зачитане към оригинала. С проекта освен основните ремонтни дейности се предвижда адаптиране на съществуващите килии за съвременни нужди. Реставрира се и магерницата на първия етаж макар и згубила автентичния си вид поради по-ранните строителни намеси. "Реконструкция по автентични данни на недвижимата културна ценност", се предвиждат за изгорелите манастирски крила. За да стане това обаче се премина през една доста подробна проучвателна част, която ни послужи за доказателство, че именно проектната реконструкция ще отговори на изискването да няма измислица и недоказани хипотези. Обемно сградата се предвижда да се вдигне в автентичния и вид включително да се приложи анастилоза на съществуващите „In situ“ колони. За обект „Старата църква“ се прилагат реставрационни методики с които да се запази оригиналната структура на оградящите зидарии, с цел тяхното експониране. За защитите на руините се изготви проект за постоянно защитно съоръжение, което чрез интерпретация да подсказва и подчертава загубената функция на сградата. И накрая, но не на последно място чрез проекта се предлага социализация на църквата, във вътрешността –

наоса на която да има възможност провеждането на различни по вид културни мероприятия (концерти, беседи, църковно пеене и др.)

Проекта е изготвен и съгласуван с Националния институт за недвижимо културно наследство и Министерство на културата през 2019г.

Обобщени изводи за глава Трета:

Разглеждането на характерни примери за достигнали до наши дни „средновековни“ манастири може определи актуалното им състояние за изготвяне на оценка, която да послужи като препоръка за опазването им.

Разгледаните световни примери в приложените анализи по-горе, ни дават една друга, съвременна гледна точка относно прилагането консервационно-реставрационните методики за експлоатация и експониране на обектите.

Препоръката която може да се даде за бъдещи реконструкции по автентични данни е да се използват предимно архитектурно художествени прийоми, които да са възвратими.

Национал-романтичната идея за възвеличаване историята на България, чрез архитектурни похвати с които се възстановява обемно църквата или манастира може да се направи само след неоспорими доказателства относно вече загубения автентичен облик.

Всеки един проект трябва да е движан от респект към оригинала именно той да се извявяв и подчертава и всички други елементи да са в негово подчинение.

Средновековните манастири са пряко свързани с археологическите проучвания, което налага задължителното изработване на законова рамка, в която ясно да се регламентират правилата от започване на археологическите разкопки до въвеждането в обекта за експлоатация – експониране.

Необходимо е законодателството да бъде променено така, че единствена възможност, за да бъдат отпуснати средства за разкриване на археологическия обект е да се одобри предварително изготвена комплексна стратегия или бизнес план, който най-общо според автора на труда да съдържа:

1. Археологически проучвания
  - Начало на проучванията – общ срок и общо финансиране
  - Етапи на започване на проучванията – срок за започване на конкретния етап и необходимо финансиране
  - Етапи на завършване на проучванията – срок за завършване на конкретния етап и необходимо финансиране
  - Мерки за временна защита на разкритите структури по време на проучването – методи за временна защита, срок на временните защити, необходими финансови средства за изпълнение на временна защита
  - Текущи мерки по консервация на археологическите обекти до тяхното етапно приключване – технологии за консервация и необходимо финансиране
2. Изработване на цялостна проектна документация за консервация-реставрация, социализиране, експониране (с или без защитно покритие) и мерки по "Интегрирана консервация" и „Теренна консервация“ съобразно предвидената етапност за завършване на археологическите проучвания – срок и необходими финансови средства
3. Извършване на специализирани строителни дейности за осъществяване на предвидените с проектната документация строително-монтажни работи – етапи на изпълнение и необходими финансови средства.

4. Въвеждане на обекта в експлоатация-експониране – общ срок и обща финансова рамка за целия обект
5. Ежегоден мониторинг след приключване на специализираните строително-монтажни работи и въвеждането на обекта в експлоатация отразен в специализиран доклад включващ и мерките по текущи реставрационни и консервационни дейности необходими за нормалното съществуване на обекта.

След като има подсигурано финансиране, държавно, общинско, по програми и др., на съгласуваната и одобрена стратегия или бизнес план чак тогава да бъде започнато конкретното проучване. Това е единственият начин безценното недвижимо културно наследство да бъде опазено. Иначе сме свидетели на настоящата и вредна практика да се провеждат археологически разкопки без никаква визия какво се случва след като те приключат и което последствие води до безвъзвратното унищожаване на националното ни културно богатство. Ярък пример в това отношение са средновековният „Килифаревски манастир“ и средновековният „Преображенски манастир“, за съжаление и не само те.

Относно „автентичния“ характер на средновековната и достигнала до нас архитектура на великотърновските градски и извънградски манастири манастири към днешно време, можем да го намерим в няколко основни направления: Манастирите в техния автентичен – археологичен вид, върху археологически останки е реализирана „реконструкция по автентични данни“, която не доказва своята автентичност, функционират като правоприемници на средновековния манастир и с претенции да са такива. манастири които са строени през късното възраждане на други съседни места, но са носители на името и духовното наследство на средновековната обител.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Обобщени изводи

- 1) Велико Търново представлява важен комуникационен и културен възел. Свързан с източните и западните градове в северна България, от тук минавали пътища свързващи Дунав с бяло море, чрез старопланинските проходи, които били повече от 10 на брой. На всички свои съвременници градът прави впечатление с живописността си и архитектурата. За средновековната архитектура на града се споменава в жития, пътеписи, описания, както и от запазени изображения, които въпреки с известната си условност дават представа за разположението на града, както и за отделните граждански и църковни сгради
- 2) Основна роля в дългият процес към национално самоосъзнаване и развитие заемат манастирите. Именно те са свързващият елемент между минало и настояще. Те са архив на нашата материална и духовна култура.
- 3) Много са въпросите, които могат да се зададат във връзка с тяхното изграждане. Отговор на въпросите може да се даде след максимално и цялостно проучване на досегашни изследвания по темата, анализиране и сравняване на отделни примери на манастири от Второто българско царство, които могат да послужат за база при провеждането на различни последващи изследвания.
- 4) Липсва обща съпоставка за анализ.
- 5) Липсва интердисциплинарният подход при систематизирането на археологическите проучвания. Пречупени и през погледа на архитекта, те могат да доведат до обща оценка за формирането архитектурата на средновековния манастир.
- 6) Липсата на систематизирана архитектурно – строителна информация и систематизация води до незаинтересованост и неразбиране от страна на неспециалистите.
- 7) Необходимо е търсене и прилагане на механизми за опазване на манастира в цялост.
- 8) Необходим е анализ за получаване на систематизирана, разбираема и общодостъпна информация, която да достигне и до непрофесионално подготвени аудитории.
- 9) Необходимо е да се изясни архитектурната същност на манастирите и да се определят универсалните им архитектурни характеристики
- 10) Необходимо е да се проучат и систематизират нормативните актове, определящи дейността на отговорните институции и да се предложат концептуални схеми и механизми за архитектурно възстановителни и консервационно – реставрационни дейности;
- 11) Необходимо е да се създадат сравнителни таблици по зададени определени и специфични критерии характеризиращи манастирското строителство, което ще спомогне и улесни бъдещи теренни и научни изследвания относно определяне на манастирите към един или друг вид, типология, строителство и др., като за изясняване на специфичната терминология да се изработи обзорен, разширен речник;

- 12) Акцентиране вниманието на специалистите върху специфичните конкретни проблеми и подходи при съвременната консервация и реставрация на средновековните манастири и отражението на съвременния живот върху културната ценност и изборът на подходи при адаптацията им;
- 13) Класификацията по съществени показатели, създава модели и определя индивидуалната за всеки манастирски тип архитектурно – типологична характеристика в разглеждания времеви обхват. Чрез типологията и специфичната терминология се определят - големина и мащаб на застрояване, сграден фонд, достъпна среда спрямо разположението им структура на застрояване, териториално разпространение. Специфичната типологията е приложима за определянето вида и архитектурата на средновековни манастири.
- 14) Добре усвоеното религиозно - духовно познание и пряко свързаната с него терминология, би ни дала възможност за разкриване на принципни положения в архитектурта и строителство на средновековния манастир.
- 15) Типологията на манастирите ни дава специфични архитектурно разпознаваеми характеристики, които могат да служат като модел при новоразкрити или новоразкриващи се манастири и по този начин да се спомогне за търсене в целенасочено и очаквано формообразуване и специфични помещения и разпределения.
- 16) Необходим е анализ на манастирите, който води до възможност за изготвяне а сравнителни характеристики за прилики и разлики в манастиростроенето от този период по различни критерии. Сравнителните характеристики нанесени в табличен вид ще дадат една общодостъпна, разбираема и обобщаваща информация, която с лекота може да бъде използвана, допълвана и променяна при нововъзникнали факти както от професионалисти и експерти, така и от непрофесионално подготвени лица.
- 17) За разглеждането на различните манастирски комплекси е събрана максимална информация като чертежи, планове, фасади, графични възстановки. Може би пак поради индивидуалния подход в проучваната досега липсва окомплектован и обобщаваща информация.
- 18) Изследвани световни, ни дават една друга, съвременна гледна точка относно прилагането консервационно-реставрационните методики за експлоатация и експониране на обектите от дотук прилаганата.
- 19) Систематизиране на средновековните манастири достигнали до наши дни в степента им на автентичност (реставрирани, социализирани, консервирани, експонирани, преизградени – на същото или друго място, архитектурен вид след преизграждането, според мястото и начина на възникване).
- 20) Теоретичните изводи от труда, както и изведените критерии за класификация на средновековните манастири, ще помогнат за проектантската работа свързана с опазването им като обекти на културното наследство.
- 21) Необходимост от нормативни и законови промени които да гарантират, че след разрешаване на дейности по археологически проучвания то те няма да приключват само с археологическите разкопки. Този

„недомислен“ законоустановен ред води до безвъзвратно унищожаване на разкритото археологическото наследство. Ярки примери в това отношение са средновековните „Преображенски манастир“ и „Килифарски манастир“.

2. Приноси на проучването

2.1. Приноси от научен характер

- 1) Подробно са анализирани Манастири в „Света гора търновска“ по специфични и различно зададени критерии – архитектурни, типологични, строителни и др. Благодарение на това се достигна до възможността за изготвяне на общи и обобщени сравнителни характеристики (прилики и разлики) на всички тях. Сравнителните характеристики са нанесени в табличен вид. По този начин се създава основа за една общодостъпна, разбираема и обобщаваща информация, която с лекота може да бъде използвана, допълвана и променяна при нововъзникнали факти, както от професионалисти и експерти, така и от непрофесионално подготвени лица. Така представената в обобщен синтез информация може да важи като пример за унифициран модел при аналогични примери и за други проучвания на територията на България.
- 2) Обединяване на разкритите по археологически път „средновековни манастири“ в района на Велико Търново с изработване на карти и модел, които ще послужат за възможно откриване на логична взаимовръзка между тях и ще помогнат за бъдещи изследвания в областта на архитектурата и строителството на „средновековните манастири.“

2.2. Приноси от научно-приложен характер

- 3) Лично участие на автора, като проучвател, изследовател и проектант в някой от разглежданите обекти. Участието на автора като проектант дава възможност за по-пълно и пряко докосване до спецификата на изследователската материя и за по-пълното и разбиране от научна гледна точка, което води до извеждане на нови решения, които могат да бъдат внедрени и в проектантската практика и в преподавателската дейност като принципни.
- 4) Разглеждане на характерни примери за достигнали до наши дни „средновековни“ манастири и определяне на актуалното им състояние за изготвяне на оценка, сведено до препоръка за промяна или допълнение в законодателството така, че единствена възможност, за да бъдат отпускани средства за разкриване на археологическия обект е да се одобри предварително изготвена комплексна стратегия или бизнес план по конкретни пера посочени от автора в настоящия труд.

Публикации:

1. Йосифов, Д. Архитектурно-композиционен анализ на парк "Асеневци", гр. В. Търново, Пета международна научна конференция "Архитектура, строителство-съвременност", Варна, 8-10 юни 2011 г., ISSN–1314-3816, стр. 122.
2. Йосифов, Д. Консервация, реставрация и експониране на кули и крепостна стена между тях в античен кастел "Трансмариска" – Община Тутракан, Пета международна научна конференция "Архитектура, строителство-съвременност", Варна, 8-10 юни 2011 г., ISSN–1314-3816, стр. 132.
3. Йосифов, Д., Димов. К. Проект "Русия в сърцето на България", Шеста международна научна конференция "Архитектура, строителство-съвременност", Варна, 30 май - 1 юни 2013 г., ISSN–1314-3816, стр. 286.
4. Йосифов, Д. „Реставрация, адаптация и разширение на "ХОТЕЛЪ БОРИСЪ КНЯЗЪ ТЪРНОВСКИ" - гр. Велико Търново, УПИ III-1351, кв. 288, Шеста международна научна конференция "Архитектура, строителство-съвременност", Варна, 30 май - 1 юни 2013 г., ISSN–1314-3816, стр. 296.
5. Йосифов, Д. Терзиева, И. „Проект за реставрация, консервация и възстановяване на експлоатационната годност на църква „Св. Димитър“ в Килифаревски манастир „Св. Богородица“, „Сборник с доклади от международна научна конференция „Проектиране и строителство на сгради и съоръжения“, Варна, 11-13 септември 2014 г., ISBN – 978 – 619 – 160 – 363 – 3, стр.122.
6. Йосифов. Д. Типология в архитектурата на средновековните източноправославни манастири, XII – XIV в., VII Международна научна конференция „Архитектура, строителство – съвременност“, Варна, 28 – 30 Май 2015 г., ISSN – 2367 - 7252

Проектантска дейност:

Проектирани обекти, относими и разглеждани в дисертационния труд в областта по опазване на културното наследство:

- Манастир „Св. Богородица“, вероятно „Одигитрия“, гр. Велико Търново, м. „Френкхисар“, като член от колектива на Професор Хитко Вачев. Изработване на 3D сканиране и участие в научното изследване и определяне на периодика, архитектурно заснемане и проект за временно защитно покритие, консервация и реставрация и графична хипотетична възстановка на разкритите структури. Манастирът продължава да се проучва.
- Манастир „Св. Св. Петър и Павел“, гр. Лясковец. Проект за консервация, адаптация на част от манастирските крила за съвременни нужди и социализация. Проектът е съгласуван с НИНКН и МК, гр. София. Към момента се очаква финансиране за реализация.
- Манастир „Св. Илия“ или т.нар. „Плаковски манастир“, с. Велчево. Проект за консервация и реставрация на църква и съществуващо манастирско крило, реконструкция по автентични данни на изгорели манастирски крила и социализация и експониране на средновековна манастирска

- църква. Проектът е съгласуван с НИНКН и МК, гр. София. Към момента се очаква финансиране за реализация.
- Манастир „Рождество Богородично“ или т. нар. „Килифаревски манастир“. Проект за консервация и реставрация на църква и съществуващи манастирски крила и частична реконструкция на сгради повредени от придошлите води а р. Белица. Проектът е съгласуван с НИНКН и МК, гр. София. Към момента се очаква финансиране за реализация;
  - Манастир „Св. Никола“ или т.нар. „Къпиновски манастир“, с. Велчево. Изготвяне на актуално архитектурно заснемане с нанесени патологии и предпроектна подготовка на проект за дейности по КРР;
  - Манастир „Св. Четирдесет мъченици“ или т. нар. „Мердански манастир“, гр. Лясковец. Проект за консервация и реставрация на църква и съществуващи манастирски крила. Проектът е съгласуван с НИНКН и МК, гр. София. Към момента се очаква финансиране за реализация;

Преподавателска дейност:

Водене на лекции и упражнения по дисциплината „Реконструкция на сгради“ във ВСУ „ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“.

Членство в професионални организации:

1. Член на Камара на архитектите в България – пълна проектантска отговорност и Удостоверение по чл. 165 от ЗКН;
2. Член на Съюз на архитектите в България;